

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛЇОТЕКА. Ч. 106—107.
Відповідає за редакцию: Володимир Гнатюк.

Софрон Круть. (Верть)

ЗАПИСКИ УКРАЇНЦЯ

з побуту між полудневими Славянами.

У ЛЬВОВІ, 1905.

З друкарнї Наукового Товариства ім. Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Від редакції.

Хоча доля не мало кидає наших Українців по всім усюдам, то про те дорожних та побутових записок про сторонні краї й народи на українській мові дуже не багато. І всякому, хто знає педаґоґічне і загалом культурне значінє таких записок у иньших лїтературах, приходить ся дуже жалкувати, що у наших земляків здавна так мало було охоти дїлити ся своїми вражінями і спостереженями з ширшою громадою. Певно, вина тут у значній мірі й нашого нерозвиненого книжного дїла, яке доси не мало спромоги публїкувати такі писаня, так що й ті невеличкі проби мемуарної та подорожницької лїтератури, які у нас були доси (з виємком хиба записок д-ра Ярослава Окуневського) або лежать у рукописах, або пропадають у фелєтонах що-

денних ґазет та в старих річниках давнійших часописей, що давно зробили ся бібліоґрафічною рідкістю.

З того бібліотечного пилу хочемо отсе видобути одного письменника, що на коротеньку хвилю, 1878—79 року, блиснув був у нашім письменстві, подав своїми писанями дуже гарні надії, і потім, вернувши ся до Росії, потонув у темних хвилях російського житя і вмер для нашого письменства. Софрон Круть (псевдонїм) належав до тої немалочисленної громадки Українцїв, що в половинї 70-их років минулого віку під гомін герцоґовинського повстаня, а далї сербо-турецької війни схопила ся бігти на поміч „братам Славянам“ і 1878 р. вертала з тої війни богата досьвідами, спостереженями та розчарованями. Та коли иньші (ось прим. покійний поет та етноґраф Іван Манджура) ховали свої досьвіди та розчарованя в глубинї душі, Софрон Круть, пробуваючи по повороті з війни довший час у Віднї, вхопив за перо, щоб подїлити ся з українською громадою своїми вражінями.

Доля судила, що одиноке українське видане, до якого тодї міг звернути ся Софрон Круть зі своїми працями, був виданий під редакцією М. Павлика „Громадськиј Друг“, що швидко мусїв докін-

чувати своє недовге істнованє під псевдонїмами „Дзвін“ і „Молот“. Тут була надрукована його статя „Війна Славян з Турками“, а також його огляд статистики Сербії по сьвіжо виданій тодї книжцї Мілїчевича „Кнежевина Србиjа“. Та се була лише частина того, що д. Круть написав або розпочав писати в ту пору. В редакційній тецї „Громадського Друга“ лишили ся спомини „Чорногорцї в Герцоґовинї“, на жаль не скінчені, далї переклад дуже інтересної полїтичної брошури Светозара Марковича „Србиjа на истоку“ з просторим переднїм словом перекладача, прегарний уступ його дорожних записок „У Люблянї“ і ще деякі дрібнїйші працї та уривки. Коли розбило ся видавництво д. Павлика і сам він виїхав до Швайцарії, я дав записки про війну в Герцоґовинї до „Правди“ 1880 р., а передмову до перекладу Марковича і нарис „У Люблянї“ до „Сьвіта“ 1881 р.

Маючи те переконанє, що працї д. С. Крутя і з огляду на свої теми — всї вони відносять ся до побуту південних Славян — і з огляду на свою не малу лїтературну вартість не перестаріли й доси і можуть служити корисною лектурою і для теперішнього поколїня, поминаючи вже їх історичний інтерес як документів до пси-

хольоґії тих українських добровольців, що бігли за Дунай брати участь у „війні за волю“, хоч і знали, що перед ними була далеко більша і тяжша війна за волю вріднім краю,— ми постановили подати в книжочках „Укр.-руськоі Видавничої Спілки“ всі праці Софрона Крутя, як ті, що були друковані, так і ті, що доси лежать у рукописї. Буде се інтересна памятка одного з поривів української душі на ширший сьвіт, та заразом акт пієтизму для письменника, що подавав а не справдив гарні надії, літературна спадщина Софрона Крутя.

Ів. Франко.

Чорногорці в Герцоґовині.

Записки українського добровольця в Герцоґовині.

В 1876 році я був охотником у Сербії під командою ґенерала Алїмпіча. Стояли ми з того боку Дріни, в Боснї. У мене був батальонним командиром один Чорногорець, Іванович, чоловічина добрий, відважний і не дурний. Балакаючи часто з ним я чув від нього про одного Малоруса, що до початку сербської війни разом із ним був у Герцоґовині і воював там, а тепер був десь у Сербії. Я бажав чути про нього що небудь більше і кождий раз просив Івановича розказувати менї про Герцоґовину і про Малоруса, якого він раз у раз вихвалював. Одного разу приходжу я в курінь до Івановича, а денщик його каже, що „господина командира нема“, пішов до Пая Пушника, майора. Я сів ждати. Через кілька часу Марко, малий, літ 15 Чорногорець, що все був

із Івановичом, начеб його адютант, увійшов у курінь і поздоровкавшись зо мною, каже: „Господин Стева (Івановича звали Степаном) іде і веде з собою Малоруса.“

— Якого Малоруса? — питаю я.

— Оног істог окоме он говоріо вама, што біо у Ерцоговині.“ Марко також воював у Герцоґовинї і знав Малоруса.

Я вийшов із куріня. Справдї Іванович ішов із якимсь молодим чоловіком, середнього зросту, з великою бородою; він був одягнений на половину в сербське, на половину чорногорське і вів на поводї невеличкого вороного коня. Іванович познайомив нас. Малорус не дуже прихильно здоровкав ся зо мною, здавало ся, він був далеко радїщий, побачивши Марка.

— „Скажи, Стево, своїм, щоб розсїдлали коня та дали йому попоїсти“. А сам Малорус розлїг ся на сїнї.

— Втомились? — спитав я його.

— Ба нї, не дуже. А що тут у вас робить ся? — спитав він Івановича і не чекаючи відповіди запитав дальше: „Алїмпіч ваш нї к чорту не гідний?

— Нї к чорту! — відповів Іванович, стискаючи ще раз руку Малорусові.

Чудний сей і Іванович був. Кілько я не говорив із ним про Алїмпіча, він усе стояв за нього, хоч видко було, що

й сам не вірить тому, що говорив. Тепер же на радощах він проговорив ся.

Кільки я не заговорював із Малорусом, він усе якось нехотячи менї відповідав; я вже думав, було, що і не поговориш із ним по людськи; але нї, через кілька днїв, роздививши мене, він почав охітнїйше говорити.

— Чого вас звуть Малорусом? — спитав я його разом.

— А чорт їх знає. Прозвали так у Герцоґовинї, то старі знайомі так і звуть.

Через місяць я добре здружив ся з Малорусом. Раз розпитуючи його про Герцоґовину, він менї сказав: „Коли вже вам так хочеть ся знати, що я там бачив, то я дам вам свої записки. Я їх писав в часи, коли нїчого не було робити. Правда, що там не все записано, але все більш узнаєте, нїж оце я вам розказую, бо всього так не розкажеш.“

Справдї, через день чи два він приніс менї свої записки, написані то оловцем, то пером на ріжних аркушах паперу нашою мовою. 2 вересня наше військо перебралось на сей бік Дріни, а днїв кілька після сього Малорус поїхав від нас. Він удавав себе дописником якогось листа, але тільки для того, щоб йому було „вільнїще воювати“, як він сам казав. Поба-

чившиж, що на Дрінї нїякої роботи більш не буде, він сїв на свого коня і подав ся на Явір на полудень границї сербської, де військо сербське стояло против Нового-Базару. Записки його зістались у мене.

В сїчню вже 1877 р. я зустрів ся з Малорусом у Бельґрадї. Він мав виїздити; був сердитий чогось і на мої питаня, що зробити з його записками, він менї відповів: „Хоч спалїть про мене!“

Пройшло більш року, а за Малоруса я нїде нїчого не чую. Вважаючи ж, що спаливши його записки, я не зроблю нїякої користи нї йому, нї громадї, я беру сьмілість видати їх, щоб громада хоч трохи впізналась із повстанєм у Герцоґовинї 1875—76 рр. Не знаю, чи задумає коли небудь Малорус написати в друге про своє воюванє докладнїйше, чи нї, я видаю записки його і думаю, що він не буде сердитись на мене за сеє.

Поправок я не робив майже нїяких, хиба тільки денеде підрівнав мову, бо записки писались не для друку, але для себе тільки та знайомих, а подекуди вставив сам, що чув із його уст, та в записках не знайшов.

Софрон Круть.

I.

В Чорногорі.

В оден ясний, теплий день із початку вересня 1875 р. я з кількома товаришами піднїмав ся з Різано в Чорнугору. Різано, маленький городок на березї Боко-дікатарського залива. Сотня-дві хат прилипли по горі, починаючи від самої води. По серединї сього маленького городка майдан, до половини виложений камінями, а на йому висока щогла; на вкруги хати на двох поверхах із крамницями та шинками в низу. Коли чоловік хоче пообідати або повечеряти в сїм городї, мусить наперед сказати комунебудь зготувати, бо інакше нїде й не з'їсть нїчого. Найбільше сей город торгує вином, горілкою (ракія) та солею з Герцоґовинцями і Чорногорцями.

Щоб йти в Чорногору, треба з Різано зразу піднїмати ся на високу, круту гору, що стїною відгороджує сю сотню хат від остальної землї. Дорога змією крутить ся по горі і чим дальше в гору, тим прикрійша стає. Всї, шестеро нас чоловіка, були незвичнї до гір, та ще до того ми йшли в чоботях. Менї здавалось, зроби я ще кілька ступнїв, груди ро-

зірвуть ся; кров, наче молотками била в висках; не ставало чим дихати; спеки не могло бути гіршої і в самому пеклї. Через кождих 5—10 хвилин ми зупинялись і віддихали. Але відморившись не вспівали зробити 10—20 ступінїв, як знов починала ся стукітня в висках.

За те-ж яка була радість, як за дві годинї ми дібрались на самий верх гори і сїли віддихати добре. Мало не під самими нашими ногами, далеко в низу, край моря, весь вкритий зеленими садами, і тільки де-не-де білїє хатка, виглядаючи зза зеленого листя; кусок синього моря, одгорожений високими, знизу зеленими, а в горі сїрими горами, а ще дальше безкрає, тихе, мов зеркало, море, нї хвилинки на йому. А далеко, далеко, де воно сходить ся з голубим небом, щось білїє. Вглядаєш ся і не знаєш: чи парує, чи хмарка закаменїла, не ширить ся, а стоїть, відбиваючись у спокійній водї.

З-заду ж, на скілько сягає око, скрізь сїрий камінь, голі гори, нї деревця, нї трави на них. Здаєть ся сильний багатир вивернув се побите каміня ,з дна моря і накидав високі до неба купи. Бо й справдї вони чудні. Ніде ти не побачиш, щоб гора була рівна, або вкрита лїсом, чи травою, а скрізь побите, порепане,

наче не один великий камінь, а окреме невелике каміня накидане одне на друге. До чорногорської границї прокладена гарна дорога; дальше ж, у Чорногорі тільки й бачиш виховзане ногами місце — то б то дорога. По сьому можна зараз взнати границю, хоча на нїй й не манячівби поставлений сторчом камінь, у метр заввишки.

В вечер того ж дня ми були в Унацї, в Чорногорі, в граовському племенї. Унац лежить із південного краю граовського поля, обгороженого з усїх боків високими горами; в йому хат 15—20, не більше. Хати стоять осібно одна від другої; нема нї коло одної двора, або якого иньшого побічного будованя, — достоту коршми на степу. Та воно так й є: всї господарі тих хат мають іще свої хати дальше під горами, де у них і все господарство; туг же мають хату для того, щоб держати шинок і разом із ним невеличкий крам. Крім шинкарів у сьому містї в той час, як я прийшов, жив воєвода Петро Вукотич, тесть чорногорського князя, граовський воєвода Дакич, доктор Дальматинець, Мусїч, комісар, що видавав хліб втїклим селянам із Герцоґовини, — а більше нікого. З останнїми, Мусїчом і комісарем, Жоржом, ми спізнались у той таки вечер.

Доктор, чоловік молодий, тонкий, білявий, не вдавав ся в високі розмови і більше жартував. Жорж був чоловік середній, з високим чолом, на якому сиділа „гулюмаха“ над самою лївою бровою, чорними випученими очима, які, здаєть ся, не знали що то мигати. З сим комісаром я балакав багато, раз тому, що його я більше розумів, нїж кого иньшого, тай він був охочий до розмови. Вдавав він себе чоловіком ученим, що багато читав і, Господи, як вільнодумним. Треба ще додати, він був Серб, родом із Воіводини і в 1848 р. воював із Уграми.

— Скажіть, будьте ласкаві — спитав я його, як почалось се повстанє в Герцоґовинї?

— Його Чорногорцї зробили. Пеко Павлович, от ви його побачите, років сїм гайдамакував по Герцоґовинї з своїми 40 товаришами. Він усе підбивав і заохочував людей до повстаня.

— А князь помагає повстаню? — питаю я його дальше.

— Е нї! князь зовсїм не радий, що се повстанє почалось. Він дуже розсердив ся на свого тестя, воєводу Петра, що той разом із Пеком (Павловичом) усьо се робить. Тепер князь і на очи собі не пускає воєводу Петра.

— Чого ж він не рад повстаню? Мабуть же воєвода Петро не робить шкоди свому зятеві?

— Хто його знає, чого йому не подобаєть ся се повстанє, тільки звісно те, що він сердитий на воєводу Петра за се повстанє і конфіскував усї маєтки Пека.

— Добре, але може се так робить ся для показу? — спитав я Жоржа. Він трохи засмутив ся і ще пильнїйше глянув мінї в очи.

— Нї, — промомовив він — се не жарти, а справдї так.

— Так чомже князь не притушить повстаня, коли він його так ненавидить?

— Як же його втушити? Та ви знаєте, колиб про се князь тільки подумав, то в самій Чорногорі запалало би повстаня. Ви не знаєте, як тут нарід охочий до війни. Тут, коли починаєть ся війна, то й жінки і дїти йдуть на війну.

Кільки не говорив менї Жорж, що князь гнїваєть ся на тестя і Павловича за отсе пиво, але мінї все якось не вірилось. Як таки, справдї, князь може дозволити на своїй землї робити самовільства, які йому не подобають ся! А між тим у Граово всьо робилось для повстаня. Тут була оружниця, де підправлялось старе оружє і лежало нове,

тут були набої; воєвода Вукотич посилав прикази в Герцоґовину, що мають робити ватажки і т. д.

Бачучи, що з Жоржа правди не витягнеш, я почав його розпитувати про державне житя Чорногорців. Питаю його, чи у них князь самовільний господар, чи є „скупштина“*), що розбирає всякі діла. Жорж мені відмовляє, що у них князь не самовільний господар, і робить всьо так, як нарід того хоче.

— То якже так можна робити? От хоч би, наприклад, теперішнє повстанє. Нарід хоче війни, а князь її забороняє. Деж тут робота по волї народа?

— Не бійтесь, — відмовляє менї Жорж, — князь дурницї нїколи не зробить. Коли він не воює з Турками, то, значить так і повинно бути. Нарід часто дурний, не розуміє своєї користи, а вже князь зробить усьо, як треба.

Що тут казати на таку річ? Князь і несамовільний, робить так, як нарід хоче, а між тим нарід не розуміє своєї користи і князь уже за нього стараєть ся і робить, не взираючи на волю народа.

— Бачте, перше було так, що нарід сам вибирав собі воєводу, а тепер князь

*) Сойм.

назначає, або се всьо одно, бо князь не назначить того, кого нарід не хоче. До того ж у нас Чорногорців такий звичай, що воєводу вибирають усе з одної родини, з якої був старий воєвода, з тоїж вибирають і нового, чи його сина, чи брата, чи кого другого, тільки доконечно з тоїж уже сімї.

— Так у вас отже починає заводити ся аристократія?

— Яка там аристократія?! У нас не може бути аристократії. У нас все одно, що воєвода, що простий чоловік, ріжниці між нами нема ніякої.

В. сей вечір пилось і говорилось дуже багато. В шинок, в якому ми зупинились, посходилось народу стільки, що нїде було й повернутись. Чим більше пилось, тим більше та більше прославляв Жорж Чорнугору. По його річам виходило, що Чорногора дала свободу Сербії і прийде час, що вона освободить усїх Сербів із під чужого ярма. Виходило що Чорногора якесь гнїздо людей вільних, рівноправних, що нї про що иньше й не дбають, як тільки здобути волю і рівноправність усім, не тільки Сербам, але всїм Славянам. Всї, хто тільки був у нашім товаристві, підтакували йому. Склянки на ново наливались вином і „Живіо

князь“ не переставало розлягатись по нічному затиші.

Я, не знайомий з Чорногорою, і сам почав, було, думати, що тут справді воля і рівноправність така, яка тільки буває в казках. Але на другий день мене те, що я бачив тверезими очима, трохи засмутило і заставило подумати, чи не бреше часом Жорж, вихваляючи так Чорногору?

Дощ, що ішов у ночи, прочистив повітря від спеки і всякого смороду; день був ясний, тихий, — так і тягнуло на двір, не хотілось сидіти в хаті. Я вийшов на вулицю, що одна тільки й є в Унаці. Нарід у сьому маленькому місті так і кишів; Герцоґовинці з замотаними в червоні пояси головами вели навючених коней, одні в Приморє (Різано), другі відтіля; жінки й дівчата заходили в крамниці. Чорногорці в своїх чорних шапочках із червоним верхом переходили з одного шинку в другий. Там дівчина пятнайцятьлітня несла на плечах пів мішка кокорузи, або з барилом води йшла від криниці; там біля хати хтось майстрував сідло, а біля нього сиділа баба і „правила“ опанки (постоли). На вулицю ж вийшов і воєвода Петро і Дакич. Вони були одягнені, як і всї иньші Чорнорці: в доламу, що наче свита вузька, на грудях не сходить

ся, з білого сукна; під нею джамадан, камізелька з червоного сукна вигафтована з верху золотом; у коротких до колін штанах, гатах із синього сукна; по доламі шовковий великий пояс ріжних кольорів пристягував колан або сїлав, в якому стреміли пістолї; на голові звичайна чорногорська шапочка (низенька, кругла, з боків чорна, з верху червона і по червоному золоте півкружало, а на ньому букви „Н. І.“ (Никола Први). У воєвод була тілько та відміна в одежі від иньших Чорногорцїв, що на ногах замісць опанок, були чоботи з високими холявами і одежа була дорога.

Воєводи почали прохожувати ся по вулицї, за ними за ступінів пять із заду йшов адютант воєводи Петра, його племянник, що опріч долами мав на плечах якийсь червоний, гафтований золотом, кунтуш із відкидними назад руками, короткий тілько до пояса. Нарід, що ходив по вулицї, розступив ся і став на бік. На кождому кроцї до воєвод підходили Чорногорцї і Герцоґовинцї, щоб поцїлувати воєводу в руку, або в скут. Се робить ся так: Герцоґовинець або Чорногорець, який хоче поцїлувати воєводу, підходить до нього помаленьку, відсовуючи шапку на потилицю і як підійде близько, як на

одеи ступінь, раптом подаєть ся вперед, цмокне воєводу в груди і також раптом підскочить. Воєвода, коли хоче показати свою ласку, цїлує його в голову, але се буває тільки тодї, як сам Чорногорець який небудь пан, чи капітан, чи командир. Іноді з таким воєвода і заговорить, врештї ж із простими Чорногорцями або Герцоґовинцями воєвода не тільки не говорить, але й не дивить ся на них... Воно, правда, не Бог зна що, ся церемонїя, але межи рівньою її, здаєть ся, не повинно би бути Иньші люди, що не підходили цїлувати воєвод, кождий раз, як він наближував ся до них, здіймали шапки і стояли гологолов. Жінки не сьміли підходити цїлувати воєвод.

В Унацї ми простояли два днї; треба було зробити опанки і ту одежу, що була непотрібна, відіслати в Катаро до одного знайомого. Мої товариші забрали рушницї з маґазину, вичистили їх і на третїй день у ранцї ми могли йти. Господар шинка, в якому ми стояли, Яво Ковачевич взяв у нас за два обіди, три вечері і одно снїдане з кождого по 40 цванциґів (37 кр.), у пять раз дорожше дїйсної цїни!

Маючи виходити в Герцоґовину, ми зайшли до воєводи Петра вклонити ся на прощанє Він закликав нас у свою хату

і зараз відіслав вартівника, що стояв біля його дверий та зачинив за нами двері. Кімната, в яку ми ввійшли, була дуже проста: долівка була вистелена плоским камінем, ліворуч, під стїною, стояло ліжко з мохнатою поватяною ковдрою, зімяте, під вікном на супротив дверий стояв нескусно стесаний стіл, у передньому кутку висїли звязані мотузочком дві довгі фляшечки з білого скла, одна була налята до половини чимсь жовтим.

Воєвода стояв перед нами біля стола і говорив. Він чоловік високого росту, широкоплечий, чорний, з високим чолом і чорними, розумними огнеными очами. Чорні, довгі вуси падають аж на груди. Йому вже давно перейшло за 50, а в волосю ні одної сивої волосини; лице, здорового цьвіту, загоріле, повне. Говорить він дуже добре і за словом у кишеню не лазить. Перш усього він нам подякував, що ми прийшли бороти ся за таке сьвяте дїло, як добуваня волї підгнетеному народови, вказав, що пора-б уже всїм Славянам спізнати оден другого і з'єднати ся, але се не може бути, доки хоч один нарід буде під гнетом другого. Затим він спитав нас, куди ми хочемо йти. Ми сказали, що до Пека Павловича.

— Я вам не раяв би йти до нього, а ще з самого першу. Пеко, як вук (вовк) перебігає з одного місця на друге. Та тепер, я й не знаю, де він. Він пішов до Клека і чутки про нього нема.

— Йдіть ліпше до воєводи, попа Богдана Зімоніча; він стоїть недалечко відсїля і добре вас привитає.

— Та нам усе одно, — промовив хтось із нас.

— По дорозї і як там будете, ви багато не церемоньтесь, а як захочеть ся вам їсти, то беріть першого барана, чи вівцю, що на очи попаде, і сьміливо ріжте.

Поговоривши ще кілька річей ми вклонились і вийшли. Нам дали поводаря, але він почав направляти свою рушницю, а ми пішли вперед по полю.

Граовське поле доволї велике, але рідко де зоране, більше дике, всїяне дрібним камінем і з троха вкрите травою. На північно-західній сторонї воно потрохи піднїмаеть ся і вдаеть ся між гори, густо вкриті лїсом; в сїй частинї поле поросло лїщиною і чагарником; подекуда манячить і дубчак.

Зайшовши по доріжцї в чагарник ми заблудили, доріжка щезла з перед ніг і ми стояли в корчах, не знаючи куди йти. Не вважаючи на се ми пішли в перед

і вийшли на невеличку прогалину. В кінції її під невеликим дубчаком розсїла ся цїла сїмя і розклала вогонь. Старий дїдуга з обмотаною червоним поясом головою сидїв біля вогню в одних штанах і доламі, без сорочки, коло нього сидїло пятеро дїтей, мало-мало не голих в якихсь ганчірках на тїлї, молода ще молодиця сидїла на сторонї і латала якесь шматя. Нас вони не запримітили і кождий робив своє дїло: дїти грались, підкидали гилячки в огонь, дїд смоктав люльку і дивив ся в огонь. Ми спитали про дорогу. Всї сполошились, тільки оден дїд стиха обернув до нас голову, підвів червоні очи, глянув і знов приняв ся пакати люльку. Молодиця зразу не второпала, чого нам треба, але ми їй розтолкували і вона вказала дорогу. Блукаючи поміж корчами, поки вийшли на дорогу, нам попалось більш десятка таких сїмей; все дїти, жінки та дїти і нї одного зрослого парубчака. Се були все сїмї Герцоґовинцїв, що покидали свої хати і втїкали сюди. Чорногорський уряд видавав їм на кожду голову 2 фунти кукурузи — і більш нїчого. Поки лїто їм іще сяк-так, жити можна, а що вони робити муть, як прийдуть голоди, та впаде снїг? З початку сї сїмї якось перебивались, у декого були вівцї, кози,

які вони втікаючи забрали з собою, а після я бачив то й знаю, у них був голодний тиф від одної кукурузи. Ну, та про се я скажу дещо після, як дійде до того річ.

Вибрались ми на дорогу, але се була не та, котрої ми шукали. Ми замірялись йти до попа Зїмонїча, а ся дорога йшла в Зубцї, де стояв воєвода піп Міня. Ми постояли, поміркували: чи йти назад, чи вперед. А дальше рішили: хиба не все одно; коли на сю дорогу вийшли, то ходїм до попа Мінї.

Місця в сїм краю не такі, як там, де ми йшли від Різано. Там камінь і тільки денеде росте деревце, розриваючи на куски камінь, із під якого воно пробиваєть ся; а тут скрізь трава та дерево. Дорога навіть не така камяна, на нїй доволї часто попадаєть ся правдива, мягка земля або пісок. Дорога йде хоча й по горах, але нїде не пiднїмаєть ся і не спускаєть ся круто. Гірш усього нам допікало, що нїде не було води. Навіть біля двох хаток, які ми надибали, не можна було її дістати. Тут нас дігнав поводатор; він думав уже, що ми десь пропали. Від нього ми почули, що води раньше „Беґова корита“, на самій чорногорській границї, ми не найдемо. Прийшлось терпіти.

II.

„Беґове корито“.

На самій границї Чорногори і Герцоговини стоїть Біла гора; вона своїми вітями, вкритими високим старим лїсом, сягає далеко, заходить у Чорногору, Герцоґовину і Боку. Між двома такими вітями, що йдуть від головного верха, мов два мохнаті пальцї, стоїть криниця, видовбана в каменї. Вода в нїй не бє жерелом із низу, але тонкою річечкою втїкає з під землї, з боку в криницю. Біля неї деревяне корито для водопою, на вкруги вимощене камінями і довкола обгороджене невисокою камяною стїною, що місцями порозвалювалась і камінє з неї валяєть ся по майданї. Коло криницї ростуть високі буки й тїню своєю закривають її і прогалину коло неї від сонця. Тут як раз границя Чорногори і Герцоґовини. По той бік живе племя Корiничане, Серби потурнаки, великі юнаки, але нїколи не бють ся нї з Чорногорцями, нї з християнами Герцоґовинцями. Як же требінський баша нажене їх на війну, то вони все старають ся так стріляти, щоб нїкого не вбити і яко мога визволять ся від війни і все не тому, щоби боялись воювати, а не

хочуть бити ся з людьми, яких вони кладуть своїми братами, хоча й иньшої віри. Раз підчас повстаня Луки Вукаловича було так: Коріничан післано бити ся з Лукою, що тільки зількома десятками товаришів засїв на Білій горі і побудував шанцї. Коріничан було кілька сотень і водив їх баша. Луцї тут був би й конець, бо й набоїв не ставало і їсти нїчого не було; коли осе Коріничани, порадившись між собою, вернулись від самих шанців, нї разу не вистріливши. А все ж вони не які-такі юнаки і спитай якого хочеш Чорногорця про Коріничан, він скаже: „Бога ми, су юнаці болі од нас“, між тим Чорногорець кладе себе юнаком, від якого лїпшого не знайдеш у сьвітї.

На час теперішнього повстаня Коріничане з повстанцями „уватили вјеру“, т. є. заприсягли одні другим, що їх нїхто з повстанців не займати ме і вони нїкого; повстанцї ще пообіцялись навіть не проходити через їх землї. Сей договір дуже був важний для повстаня, а то ось ізза чого. В Герцоґовинї повстали такі племена: Невесінцї, Гатчане, Піва, Дробняки, Баняни. Сї всї племена живуть на північно-західній сторонї Чорногори. А межи тими і другими племенами живуть Коріничане. Тепер, щоби пройти з Банян у Зубції, треба

йти або біля Білеча, де багато всяких кул (невеликі твердинї), або через Чорногору, але щоб іти через неї, треба проходити через Білу гору коло Беґового корита, а тут сидять Коріничани, що як захотіли би, моглиб поставити шанцї на Білій горі у пригідному місцї і нї один „усташ" не пройшов би з Банян у Зубцї, а йти коло Білеча так само трудно як булоб і тут. Тепер же, через те, що одні другим присягу дали, „усташі" вільно могли йти через Чорногору, а потому попри Беґове корито в Зубцї і Шуму.

Перед тим, як ми мали проходити в Зубцї коло Беґова корита, найдено двох убитих Чорногорцїв і думка була, що се вчинили Коріничане, а ще нїчого не було звісно і через се наш поводатор для більшої обезпеки взяв якогось хлопця з близького села, щоб той провів нас не прямою дорогою, яка тут була, а другою, безпечнїйшою. Опісля я взнав, що вбиті Чорногорцї хотіли було вкрасти кілька баранів у Коріничан і за се добули таку плату.

Парубчак Герцоґовинець, що ішов з нами, був весела людина і відважний. Він розказував нам, де тут і коли били ся Герцоґовинцї з Турками, де кого поховано і т. д. Але нам було не до його

балаканя. Ми тепер ішли перший раз в „опанках“, ноги не звикли до тонкої підошви, — то каміня різало і пекло. Один із наших товаришів хотїв було зістатись на дорозї, не міг іти дальше, але всї ми не хотїли сього дозволити, бо ще сьогодня, поки нога утомлена і горяча, не так болить підошва, а опісля, відпочивши, чоловік не може і звестись на ноги, не то що йти.

З усього балаканя з парубчаком я тільки не забув, як вони виміряють, котра гора висша. Щоби спізнати, на приклад, чи висша Біла гора від Ловчина*), чи нї, Герцоґовинець вилазить на самий верх Білої гори, бере рушницю і вкладає в дуло круглу, невеличку кулю, що входила-б туди вільно і цїлить ся на самий вершок Ловчина. Куля, очевидно сама викотить ся з дула. А як так робити на Ловчинї і цїлити ся на Білу гору, то куля не викотить ся, зістанеть ся в дулї. Так то вони взнають, що Біла гора висша від Ловчина.

Над вечір прийшли ми в зубацьке поле; воно ще більше дике, нїж граовське. Нїде не видно, щоб було оране або копане.

---

*) Гора між морем і Цетінєм; із її верху в ясний тихий день видно Італїю.

Дрібне каміня, наче нарочно побите валяєть ся купами то сям, то там; невисока трава чагарник і навкруги високі, сїрі, камяні гори.

Сонце вже сїдало і тільки верх гір жеврів із тамтого боку поля. Кругом нї душі. Наш поводатор і парубчак не знали, де стоїть піп Міня; вони почали поглядати кругом, чи нема де живої душі, щоби спитати за військо. Через кілька хвилин вони впялили очи на одно місце і почали гукати: „А ко си тами на брду*)?“

Що я не силувавсь що-небудь угледїти на тому місцї, куда вони гукали, — не бачив нїчого. Коли осе дійшло до нас, але так тихо, наче шептало: „А ко сте ви?“

„Де стоїть піп Міня, де?!“ — крикнув із усеї сили наш поводатор.

„Там біля церкви візьми на ліво!“ — дійшло до нас.

Ми пішли в перед, але нїде ніякої церкви не було видко. Сонце вже сїло; ми зайшли в дрібний чагарник і не знали, що нам робити. Наш поводатор уже гукав і стріляв, та нї звідкіля не одкликнулось.

Постоявши трохи на одному місцї, ми пішли навманя, щоб дібрати ся хоч

*) Брдо — гора.

в якенебудь село. Ніч була ясна, до тогож іще сьвітив молодик. Переберагючись між кущами ми надибали якогось чоловіка з рушницею.

— „Ко сте ви?“ — крикнув він нам.

— „Христяне!“ — відповіли ми.

Се був один „усташ“ із війська попа Міні, якого післано було роздивити ся, що то гукає в полї.

— „Так чом же ви не відкликались, коли чули, що ми гукаємо? — спитав встрічного наш поводатор.

— „Та ми не знали, хто гукає. Деякі й хотїли було окликнути ся, та воєвода заборонив“.

Піп Міня стояв у селї Коньському, недалеко від того місця, де ми спіткали „усташа“.

Я і не запримітив, як ми завернувши з за одного високого каміня, стали перед хатою. На порозї стояв високий чоловік і щось говорив стиха. Перед ним стояло чоловіка двайцять із рушницями і слухали. Як скоро вони нас запримітили, той, що стояв на порозї, замовк, а иньші стали на бік. Наш поводатор сказав, що се сам воєвода піп Міня. Ми вклонились,

— „Я радий, брачо, що ви прийшли воювати за таке велике, сьвяте дїло“ — сказав піп Міня. — Я не міг добре доди-

вити ся, яке в нього лице, а голос його мені дуже не вподобав ся.

— Не знаю й сам, куди вас помістити на кватиру: в таборі стояти вам не приходить ся, бо там із голоду помрете... Не знаю, як тут бути...“ говорив воєвода таким голосом, що аби тілько сказати, а там, як буде, то буде, а мені все одно.

Тут не підійшов, а підповз, як учена собака, до нього якийсь Чорногорець, зсунув на потилицю шапку і почав щось шептати.

— „Добре, добре“, — промовив голосно воєвода. „От ідїть за ним. Ви будете жити разом із моїми офіцирами...“ Воєвода обернув ся і хотїв увійти в хату. Один із товаришів попросив, чи нема часом води напити ся. Воєвода звелїв дати нам води. З хати вийшов не високий чоловічок у чорногорській одежі, з русявою бородою і виніс у невеличкому „бокалї“ (глечик) воду. Перейшовши в треті руки бокал був уже порожний. Хто не пив, попросив іще води; Йованович, секретарь воєводи, що виносив воду, наморщив ся, але виніс. Ще не напились усї і знов попросили. Йованович насупив ся і почав казати, що води у них мало, що її привозять іздалека,

але се не помогло, і ми напосїли, щоби ще винїс.

Хата, в якій жили офіцири попа Мінї була тутже, кілька ступінїв. Сїньми вона роздїлялась на дві половини. На лїворуч був розвалений плетїнь і за ним видко було огонь, на якому щось варилось у великому казанї; там сидів слїпий на одно око кухарь попа Мінї, і ще кілька чоловіка. Стелї в сїй половинї не було. Огонь горів посеред хати і дим виходив через стріху і двері. Друга половина була відгороджена стїною і в нїй двері. В кімнат проти дверий був глиняний комин і під ним горіло кілька полїняк. Диму була повна хата; він хмарою стояв по під стелею, їв очи і не давав дихати. Ввійшовши в хату ми так і повалились на долівку, услану соломою. В хатї не було нїкого. Офіцир Вербіца, що привів нас, зараз таки вийшов. Сидячи ми поскидали все непотрібне з себе і простяглись. Утома заглушала голод і все; хотїло ся спати. Через кілька хвилин прибіг до нас парубок, по одягу на половину Герцоґовинець, на половину Нїмець; се був Чех Бронїслав. Він почав говорити, збиваючи до купи слова сербські, чеські і нїмецькі, та так шпарко, що було трудно і вислїдити, що він говорить. Накидавши до біса

слів, Броніслав вибіг із хати. За кілька хвилин знов ускочив і, озирнувшись навкруги, виняв із під поли сухарі і дав нам по одному наказавши, щоб ми нікому не казали, хто нам дав.

Крізь сон я чув, як прийшов Вербіца і звелїв Броніславови пекти нам половину баранячого задка на вечеру та як прийшов якийсь кривий піп і лїг на ліжко, що стояло коло дверей. Ледви не ледви все втихомирилось і можна було спокійно заснути.

III.

Піп Міня.

На другий день я прокинув ся пізнійше всїх; з моїх товаришів хто сидїв, і хто лежав і курив.

— А ну, ну, встань на ноги, — сказав менї Микола Дальматинець, що служив у Росиї, чоловік уже лїт під сорок.

— Чого ж його вставати? — спитав я.

— Та так, тільки встань; побачим, чи встоїш на ногах.

Я підняв ся, хитнув ся, але встояв. Всї дивились.

— Ану пройдись по хаті! — Я пройшов кілька ступінів; підошви горіли, наче я йшов по вуглях.

— Ну, ти видержиш! — сказав мені Микола, як я вже сів на своє місце.

— Хиба що? — спитав я, все ще не знаючи, до чого йде річ.

— Ми всї вставали на ноги, та не можемо встояти, підошви горять.

— Та і в мене ж горять, — промовив я.

— Мабуть менше, нїж у нас, коли зміг пройти по хатї.

Цїлий сей день ми не відходили від хати далеко, не мали сили.

Піп Міня держав себе, наче би він був справдїшний ґенерал: мав коло дверей вартівника, що не пускав кождого в хату, а перш викликав Йовановича, писаря або Вербіцу, і вже коли вони дозволять, чоловік міг вступити до попа Мінї.

Тільки після полудня Міня вийшов на двір і сївши в холодку на каменї почав говорити з „главарями“ (старшиною). Тепер я міг добре до нього придивитись. Росту він був висше середнього, повний, лице товсте, очи маленькі на силу виглядали з-за сала, вуси чорні, короткі. У всьому його обличчю проглядала тупість, злість і лїнь.

Воевода Міня був Чорногорець і тепер управляв Зубчанами. Се трохи здаєть ся чудно тому, хто хоч що небудь чув про Герцоґовину; у Герцоґовинців є звичай вибирати самим свого воеводу і ніколи ще не бувало, щоб чоловік зовсїм чужий, от як піп Міня, Чорногорець, був воеводою. Се справдї чудно і дуже важне діло, коли взяти в обзір ті думки, які сидять у головах людей, що не знають близько Чорногори і Герцоґовини. Те, що я тепер буду говорити, я спізнав не зразу, а пройшло доволї часу і працї, поки я доконав ся, як живуть між собою Чорногорцї і Герцоґовинцї.

Гляди на Чорногорців і Герцоґовинців, коли вони зійдуть ся до купи та ще в такий час, як повстане і почнуть балакати про бійки з Турками, де здогіднїще засїсти в шанець, та як і з якого боку на них вдарити, здаєть ся, зійшлись до купи рідні брати і радять ся про одне, потрібне для обох діло. Здаєть ся сим людям не достає тільки одного — жити в купі одною сїмею. Але роздивившись лїпше, та розпитавши старих людей, коли вони роз'охотять ся балакати і говорити правду, побачиш, що між Чорногорцями і Герцоґовинцями не дуже то багато любови... Є у Чорногорців одна пісня про Петровича

Батрича; сього Батрича піймав Турок Джорович-Осман із Банян. Батрич просить ся уТурка, щоб той пустив його на волю і обіцяє йому дати за се великий викуп. „Справді хотїв Осман його пустити", говорить дальше пісня, „чорт принїс Панту од Тупана*). Говорить він Осману: „Ой Турчине Джорович-Османе! Не пускай Петрович-Батрича, що тобі дає нелїчено добра; взяв він добро від Турків: що тобі дає сім „джевердарів"[2]), скинув він їх із Турків; що дає тобі „вјенце" і „обоце"[3]), він полонить наших невісток і поскидає з них „вјенце" і обоце"; що тобі дає Цуцкиню робиню[4]), то він відведе мою дочку і дасть тобі в одкуп; що дає тобі коня вороного, той кінь є родом із Банянів. То ізрече із Тупана Панто, до землї впаде, пушцї (рушницї) огонь даде, тай

---

[1]) Село на самій теперішнїй границї Чорногори і Герцоґовини; половина його в Банянах, половина в Чорногорі.

[2]) Гладка рушниця. Щоб її зробити, треба зелїзо класти в землю, щоб заржавіло добре, виняти, скувати, знов поломати і закопати в землю. Так робити кілька разів і тодї вже рушниця з такого зелїза нестиме кулю, як і теперішня вита. В старі часи вони були дуже дорогі. Тепер виводять ся.

[3]) жіноцькі закити.

[4]) Цуци = чорногорське племя.

поцілить Петрович-Батрича посеред паса, „укіде га з гласа“...“ Друга пісня співаєть ся Герцоґовинцями — ось із неї одно місце: На Цетині пють молоді Чорногорці вино. Між ними „Црногорски кнеже“, а біля нього „попе Црногорче“. Попе Црногорче говорить: „..Чи є такий юнак... щоб пішов у „Баняни равні“ і добув Копривицю Вука, все одно, чи живого, чи мертвого? Дав би йому тисяч дукатів і з голови „калпак“ і „челенку“, з моїх плеч зелену доламу, дав би йому „токи[1]) і јачерму“, дав би йому „ковче і чакшире“, дав би йому дві пушки малі (пістолї), що варті сто дукатів; дав би йому меча зеленого; дав би йому „дуга джевердара“. Ніде нема такого юнака, щоб осьмілив ся піти на Копривицю Вука. Але обзиваєть ся невістка чорногорського князя і береть ся добути Вука. Вона пише до нього письма, щоб приїхав кумувати, хрестити дитину. В сей час починають стріляти на Вука. Три рази вистрілили, але його куля не бере. Тодї Вук бачить, до дїєть ся, кладе дитину і в подарунок 12 дукатів, виймає

---

[1]) токи = наче панцир: срібні блях , визолочені іноді, нашиті на камізельку; ковче = пряжки, застяжки; чакшире = штани.

шаблю і перерубує попа. Виходить із церкви, на його 30 куль летить, але не бере ні одна. Побивши всїх Вук здоров вертаєть ся до дому.

Менї здаєть ся, що сї піснї найлїпшэ показують, як між собою жили Чорногорцї і Герцоґовинцї в не так стару добу. Той хто думає, що Чорногорцї такі Серби, котрі втїкли з під турецького ярма і з своїх гір набігали в Туреччину, щоби боронити своїх братів по крові і вірі, дуже обманюєть ся і уривки з пісень, як і я виписав, повинні йому се показати. Чорногорцї ніколи не були лицарями волї і нїколи у них не було в голові думки, що треба помогти своїм братям у неволї. Може перше поколїнє Сербів, поселених у Чорногорі в кінцї XV віку, після того як всї сербські землї на південь від Сави і Дунаю до решти підпали турецькому панованю, мали намір мстити Туркам за погибель сербської самостійности, але вже друге поколїнє сих людей забуло про сей намір, Чорногорцї зробили ся розбійниками як і їх сусїди на південь, Альбанцї, і грабили в Туреччинї не тільки Турків, а й своїх же братів-одновірцїв, Сербів. Мало того, вони і між собою нїколи не сидїли мирно і племя з племенем так само ворогувало, як і з Турками.

З трийцятих років нашого віку в Чорногорі починає творити ся дежава. Владика (митрополит) Петро II збирає до купи ворогуючі між собою племена Чорногорців і заставляє їх слухати його. Се діло робив він хитро: підкуповував старшину пленеменську, насилав одно або два племена на те, котре йому не покорялось і за який час так їх скрутив, що всї зробились його покірними слугами. Петро II все лишав і тільки невсипущо побивав ся за одною своєю метою: підневолити собі всї чорногорські племена. Він ради сього продав Цїсарцям (Австрийцям) два монастирі в Боко-ді-Катаро, кусок землї коло Катаро, политий чорногорською кровю, засїяний кістьми і, правда, спроміг ся таки свого. З сього часу розрізнені, одиночні розбійники Чорногорцї стають зібрані в одну ватагу і йдуть за своїм ватажком-князем завойовувати куски Туреччини, де живуть Серби-Герцоґовинцї і підневолювати їх свому князеви. На нещастє Чорногорцїв і сусїдів їх Герцоґовинцїв усї князї, що постають після владики Петра II, Данило, Микола I, люди вельми хитрі і розумні для себе.

Вони так скусно держать у своїх руках Чорногорцїв, що бідолахи не тільки не думають, що вони у неволї гірш ту-

рецької, а ще й чванять ся: „ми вільні!“ Вони кажуть: „Црногорци од вјека су слободни“. А вся їх слобода в тому, що вони замісць харча та всяких иньших податків султану, дають їх свому князеви, що дав їм далеко менше волї, ніж султан своїм Герцоґовинцям.

Може мої̈ земляки не повірять тому, що я розказую і казати муть: „Бреше сякий-такий син! Він сам любить більше безначальство та вільний розбій ніж державний порядок і за те несе таку нісенітницю на Чорногору.“

Охочому так думать нічого не вдієш; я тільки можу сказати, що опріч безначального розбою та самовільства одного чоловіка є й иньші громадські порядки, що можуть припасти чоловікови, і можна однаково ненавидїти упорядкуванє громади з самоволею нічим не обмеженою одного чоловіка, як і безначальний розбій. Хтож не вірить тому, що власне чорногорські господарі так роблять, як я кажу, хай прочитає хоч „Црна Гора“ Дучича, бувшого ректора богословя в Цетинї... А впрочім, хай всяк думає, як йому воля, а я поведу розмову дальше.

Убравши Чорногорців у мішок, так що вони більш нічого не знають, як тільки прославляти свого князя, пити за його

здоровля вино і у всьому без одного слова йому покорятись, чорногорські князї таким самим робом принялись і за Герцоґовинців. На скільки хитро можуть князї робити своє діло, показує моя мова з Жоржем в Унацї. Вони можуть таку ману пустити, що чоловік і справдї подумає: тілько й є щастя на сьвітї, що жити під самовільною владою чорногорського князя. Але в Герцоґовинї чорногорському князеві не так добре везло, як у своїй землї. Герцоґовинцї бачили, що робилось у Чорногорі і остерегались її; та чорногорські князї були не такі, щоб можна було їх устерегтись! По трохи Герцоґовина почала входити в границї Чорногори. Найбільше її відійшло за князя Данила в 1858—9 рр. Тим часом у Герцоґовинї, в Зубцях проявив ся розумний, відважний чоловік, Лука Вукалович, що почав дбати, щоб Герцоґовину увільнити від турецької управи, але і не підводити її під друге ярмо — чорногорський уряд. Він спроміг ся свого. Зубцї, Баняне, Дробняки, Піва, Єзери і иньші герцоґовинські племена перестали платити податок султанови. Вони мусїли держати тільки вартівників (пандурів), щоб не давати волї гайдамакам, чорногорським ускокам. Турецька сила тут виявилась тільки тим, що Турки мали

свої кулї для безпечности і оборони кордону від Чорногорцїв, коротко сказати, сї племена тільки звались під турецьким урядом.

Лука Вукалович не дуже шанував чорногорського князя і не думав підбивати своїх товаришів іти в підданство до нього. Така поведїнка його, звичайне не могла вподобатись князеви, а перетягнути його на свій бік ніяким способом не можна було. Тодї чорногорський князь зробив так: він післав до Луки кілька Чорногорцїв, щоб вони з ним посварились і його вбили. Лука був дома, в Ублах, у той час, як до нього прийшли зрадники. Почали балакати про се, про те. Лука зараз скликав своїх сусїдів і половина Чорногорцїв уже не бачила своїх хат.

Після сього Вукаловичови прийшло ся втїкати з Герцоґовини. Запевне, що таких людей між Герцоґовинцями не найшлось багато. Старшини їх за гроші, а то й по охотї, зробили ся приятелями чорногорського князя і з усїх сил почали старати ся заохотити своїх одноплемінників стати підданими чорногорського князя. До тогож чорногорський уряд веде своє дїло осторожно: той шмат Герцоґовини, що одійщов Чорногорі після 1858 р., ще й до сеї пори не платить ніякого податку.

Не вважаючи на все се, Зубчане ще добре памятають про Луку і не дуже то весело поглядають на Чорногору. Як почало ся повстанє 1875 р. у Зубчан не було воєводи. Вони хотїли вибрати за воєводу котрого сина Луки, але вони всї були в Росиї. Чекаючи котрогонебудь із них Зубчане не вибирали воєводи. Чорногора користуючись сим післала туди попа Міню за воєводу. Воно так було і лїпше, безпечнїйше, як над вольнодумними людьми буде свій вірний чоловік. Зубчанам зіставалось на вибір або приняти попа Міню за воєводу, або прогнати його і підняти ся против Чорногори, що запускала до них свою панську руку. На останнє Зубчане не відважились і приняли до себе попа Міню. Сей почав тут господарювати, як вовк у кошарі, держав себе наче який справдї ґенерал, не робив нїчого, а тільки їв, спав та слухав, як грають і співають „уз гусли“.

Був між Зубчананами оден чоловяга, Зеко з Ів. Він не дуже любив Чорногорцїв і говорив про них не оглядаючись по боках. Раз як він прийшов у село, де стояв піп Міня, воєвода звелїв його піймати і засадити під варту. Се було незадовго перед тим, як ми прийшли в Зубцї. Зеко сидїв під нами в льоху і ждав над собою

суду. Піп Міня обжаловував його, буцім він переказував Туркам, що робить піп Міня, скільки у нього війська, де стоїть і т. д. На другий чи на третій день нашого приходу до попа Міні мусїв зібратись суд. Зійшли ся старшини Зубацькі і кілька Чорногорцїв із медалями; були, значить, уже в бійцї і повідрубували кілька турецьких голов. Судиї зібрались на невеличку долину коло хати, засмалили свої люльки на довгих чубуках і почали слухати Вербіцу, що обжаловував Зека. Весь гріх його був той, що він прийшовши в село і балакаючи з приятелем спитав його: кілько війська в попа Мінї і що він робить. А щоб він балакав із Турками і переказував їм що небудь, сього нїхто не міг посьвідчити. Так судиї і рішили, що нї за що Зека обвинувачувати, а ліпше післати його на Цетинє до князя, хай князь розбере його вину. По сьомуж самому дїлї приїздив у Зубцї і сам воєвода Петро Вукотич, випитував Зека і не найшов за ним нїякої вини. Після вже, як я пішов од Попа Міні, він пустив Зека на волю, але в кінцї падолиста знов велїв його піймати і все дбав про те, щоб його згубити із сьвіта.

В сей час був у Зубчан свій воєвода Трифко Вукалович, якийсь далекий родич

Луки. Він усе говорив попу Міні, щоб пустив Зека, але той не хотів і раз у вечері звелїв Чорногорцям, що були при ньому, вивести Зека і застрілити. Вукалович почувши про се, побіг на те місце, куди вивели Зека, щоб оборонити його. Але тільки він вказав ся, як задимили ся три рушниці і Зеко повалив ся мертвим. Попа Міню покликав князь до себе на Цетіне, де я в грудню й бачив ся з ним. Він не був під вартою, а жив у Євти слїпого, проти княжої палати, в заїзжому дворі на кошт князя; на його ж кошт пив та бенкетував. — Так карає чорногорський князь своїх вірних слуг, що убивають у Герцоґовині безневинних людей...

У Міні я пробув кілька днів. Житє було паршиве і якби не придуркуватий Чех Броніслав, прийшлось би померти з голоду та смаги, а тільки він, спасибі йому, збавляв від смерти. Давали нам їсти всього раз у день і то недоїдки попа Міні від обіду. Запевне, тим, що зістанеть ся від одного чоловіка, шестером можна так поживити ся, як собацї мухою. Води нам теж не давали, все казали, що нема. От ми раз вийшли на двір тай ждемо, що привезуть воду. Вербіца теж вийшов.

Привозять воду в мішках*) і складають із коняки.

— Дайте нам води, — просим ми.

— Нема! — відмовляє Вербіца.

— Як нема, коли ось аж три повні мішки.

— Неси, неси, чого став – гукає Вербіца на водовоза.

— Та дайтеж нам води! — говоримо ми впять.

— Нема!

І щож ви думаєте?.. Так таки і не дав!

А то раз піп Міня розщедрив ся. Се було після того, як прийшла звістка, що Пеко побив Турків на Клєку, 50 голов відрубав і у воді потопив силу. Я в той час лежав у хаті, закутав ся своєю червоною ковдрою, щоб не чути як скриплять та пищать гуслї. Всї були на дворі. Коли се чую: на дворі підняв ся ґвалт — кричать: „Пуцај, пуцај! (стріляй)!“ Я встаю, щоб вийти подивитись, що там робить ся. На дворі тимчасом піднялась така пальба, наче бійка йде з Турком! Я до дверей,

*) Там облуплюють барана так, що знявши шерсть та звязавши з одного кінця, можна в ньому держати все. В таких „мішинах“ держать вино, горівку і возять воду.

звідтіля як вискочить Бронїслав, наскочив на мене, збив із ніг, а все кричить: „Пуцай, пуцай! Де моя пушка?“ Бігає по хатї наче скажений.

— Що там таке? — питаю я його.

— Пуцай — кричити Бронїслав, бігаючи по хатї.

— Та що таке, куди пуцать? — я вже думав було, чи не напали на нас Турки.

Бронїслав найшов таки свою рушницю і вискочив із хати. Я за ним. А на дворі тільки: торох та торох!... Біля хати стоїть Микола.

— Що таке лучилось? — питаю я Миколи.

Прийшло письмо від Пека. Оповіщає, що побив Турків. Так піп Міня отсе радуєть ся.

-— І все у них так?

— Все. Чи радість яка, чи горе, або напєть ся вина, — от зараз і стріляють.

Так, кажу, з сеї радости піп Міня розщедрив ся. Як приступив до нього Бронїслав, що нам нїчого їсти, він і каже: — „Піди в поле і якого найдеш барана, бери і ріж!“ Так він і зробив. Ще й наших кілька пішло з ним. Не вспіли вони оббілувати того нещасного барана, як прибігає

дївчина, підлїток, аж умлїває сльозами. Іде до попа Мінї скаржитись, що вона мала всього вісїм овечок і то одну взяли „Руси“. А „Русів“ у всїй компанії я тільки один. Міня, звичайно, прогнав її і наказав не турбувати його таким чорт зна чим... Так як ти його й їсти меш такого барана?!

На другий день після того, як прийшло від Пека письмо, Чорногорцї що були в попа Мінї, зібрали ся йти в Шуму, біля Требіня, де стояв Пеко. Я підохочував товаришів, щоб і нам іти разом із ними. Чого тут даремне сидїти? Коли вже прийшли раз, Герцоґовину, так ходїм туди, де бють ся, а не сидїти, склавши руки.

Вербіца, прочувши про мій замір, почав нам совітувати зістатись. — „Ось не сьогодня, то завтра прийдуть Турки в Зубцї, і будемо бити ся з ними“, говорив він. Де хто з товаришів згоджував ся зістати ся, а я і Микола рішили йти до Пека з Чорногорцями.

Ватага мала вийти над вечір. Я й прошу Вербіцу, щоб оповістив мене, коли вони матимуть вийти. Сонце почало вже сїдати, а звістки не дають. Я пішов сам спитати, чи скоро йтимуть Чорногорцї. Вербіца сидїв біля хати воєводи на ка-

меню і, крутячи соломинку в руках, радував ся. Вглядївши мене, відвернув ся.

— Щож, чи скоро піде дружина до Пека? — питаю.

— Яка дружина? — відмовляє Вербіца, не глядячи на мене.

— Та ота, що збиралась іти.

— Яка то?... Е, та вона вже пішла.

— Давно?

— Та вже мабуть година. Правда, і ти хотів іти до Пека? Ну доганяй, коли хочеш.

За днїв два перед сим прийшов у Зубцї з Кастель-Ново один Чорногорець, Гуро, що приїхав із Росиї. Він жив із нами і пристав до Миколи і мене, щоб іти разом до Пека. Почувши від Вербіци, що ватага вже пішла, біжу до товаришів і розказую, що так і так. Вони не вірять, але врештї забираємо все своє, прощаємось із товаришами, що зістали ся і йдемо. Гуро ще раз розпитує Вербіцу про ватагу — так пішла.

— Дай же нам на дорогу хлїба! — каже Гуро Вербіці.

Той не говорячи нї слова виносить нам по сухарові на чоловіка.

— Та сього ж мало — кажемо ми.

— Буде з вас доволї. Завтра в ранцї прийдете до Пека, а в нього харчів доволї.

З нас нїхто не знав, чи далеко до Шуми, чи нї; ми повірили Вербіції і пішли.

Як дійти в Зубацьке поле, кождий з нас знав. Воно було близько і до нього йшла пряма стежка. Але куди повернути в полї? Ми, вважаючи на те, що кого небудь зустрінемо по дорозї, не журились і не йшли, але летїли. Приходимо в поле; широке розляглось у всї боки, ховаючись узькими долинками помежи горами. Як раз перед нами, по тому боцї поля, стояло кілька кул. Одна велика була в самому полї в низу під горою, кілька менших стояло з заду із боків на горах. До кул було верстов дві з половиною. Ми не знали, в яку руку повернути, а в полї не видко було нї душі. Гуро, чувши, що в полї повинна бути десь сторожа, радив іти до кул, держачись края гір, може надибаємо табір. Пройшовши кілька часу ми запримітили в кущах кілька людей. Вони наближували ся до нас. Гукнувши одні на других, щоб пізнати, чи не Турки часом, ми встрітились. Се була одна стара мати з двома синами; ходили дивитись на своє попалене село. Ми розпитали, куда дорога в Шуму.

— Вам чого туди? — спитав нас старший брат, Томо.

— Та туди пішла ватага до Пека, та ми хочемо її догнати.

— Хіба вона вже пішла? — спитав дивуючись Томо.

— Еге ж!

— То не може бути. Колиб вона пройшла, я бачив би. Я добре пильнував, бо й сам хочу йти до Пека. Осточортїло менї отут сидїти даремне.

— Ну, так ходїм же, бо ватага, кажу тобі, пройшла, — вчепив ся я до Томи. Він якось не охочо вірив нашим речам і не згоджував ся йти.

— Та йди з ними, синку. Бач, люди приїхали з далека, а не знають дороги, — почала вговорювати мати.

— Та добре, добре, тільки ватага ще не пройшла. Менї ще треба перемінити рушницю, — відговорював ся Томо. У нього була рушниця стара з кременем, а в його брата добра, на пістон. Я почав вговорювати меншого брата, щоб поміняв ся рушницями; менї помагала мати. На послїдок усе злагодилось і Томо згодив ся йти з нами.

— Прощай мати, прощай брате! — Томо стиснув їм руки і закинув на спину рушницю.

— Прощай, синку, хай тобі Бог допомагає!

Ми теж стиснули їм руки. Мати нас спинила.

— Нате вам, дітки, гниличок. Мати засунула руку у пазуху і дала нам по жмені. — Вони вже їли, — кивнула вона головою на синів. Подякувавши, ми ще раз попрощались і пішли доганяти Тома.

— Хай вам Бог допомагає і в дорозї і в війнї, — чулось нам із-заду. Я оглянув ся, мати ще стояла і дивила ся за нами в слїд, аж поки нас не стало видно за кущами.

III.

По дорозї до Пека Павловича.

— Так, кажете, ватага вже пішла? — спитав нас знову Томо, як ми були вже посеред поля перед кулами.

— Егеж, з година вже, — одговорив Микола.

— А я думаю, що вона ще не пройшла. Я доконечно був би її бачив.

Менї тепер було все одно, чи пройшла ватага, чи нї.

Томо був Зубчанин і кожду стежку знав по тутешнім краям, як свої опанки. Вже ми не могли заблудити і зайти в таке місце, що й не вибереш ся.

Сонце сїло за горами, як ми пройшли через поле і почали піднимати ся на невисоку гору.

— Чи не хоче хто води. Поки напємось і ватага надійде, — говорив Томо, звертаючи з стежки в бік. Ми пішли за ним. Невеличке село колись отут розкинулось по косогорі, піднимаючись від поля аж до верху гори. Тепер були тілько купи каміня та соли. Де були хати, огороди, все було видко по каміню. В деяких місцях позоставались навіть стїни від хат, але все було поруйноване, спалене. В половинї гори зроблена була „цістерна“. Вода по камінях збігала в яму, одстоювала ся в нїй і напувала все село. Тепер і вона була на половину розвалена. З сього місця добре було видко кули. Під тією, що стояла у полї, горів огонь і іноді на ньому показувала ся чоловіча постать. Кругом було тихо. Від кули не чулось ніякого гомону. Томо почав було перегукувати ся з Турками і лаяти їх у батька, матїр [illegible]а. Хоча голос його і долїтав до кули, а вони мовчали.

— Хай їх чорт візьме. Ходїм лїпше кликати своїх, — сказав він утомившись лаяти ся. Ми знову повернули на стежку.

— О-о-о Којіца-а-а! — почав гукати Томо, обернувшись до поля і розтягаючи

кожде слово, а за тим вистрілив зі свого пістоля.

Через кілька часу щось крикнуло з поля, блиснув огонь і почув ся вистріл.

— От бачите, я ж казав, що вони ще не пройшли, — сказав обернувшись до нас Томо. — Тепер можемо й закурити!

Через кілька часу в полї почув ся тихий гомін і вказались чоловічі тїни. Вони наближували ся до нас. Томо, по звичаю, гукнув до них: — Хто такі?

— Ми, ми! — одговорили Чорногорцї. Се були вони.

Я й до сього часу не знаю, на що Вербіца збрехав менї, буцїм вони пішли вже, коли вони ще не скоро після нас вийшли.

Чорногорцї оден за другим підходили до нас, раптом видихали з себе, так що аж свистїло і сїдали на каміня навкруги нас. Треба було підждати ще одного товариша, але він не прийшов і ми пішли без нього.

Один за другим позакидавши за спину рушницї, йшло нас сорок чоловіка, тихо переступаючи з камінця на камінець. Тут усе треба пильно дивити ся під ноги, щоб не вступити в яку ямку і не зломити ноги. Все приходить ся ступати не цїлою ступнею, а тільки пальцями, бо каміня все

порепане, криве і інакше ступити, хоча і хотів би, то не можна. Я так пильнував під ноги, що вже зійшовши з гори запримітив, по краю якого проваля ми йшли. Скрізь навкруги, кільки можна було бачити, сїрів камінь, у деяких місцях відблискуючи на місяції білими промінями. Дорога спустившись у низ йшла по долинї між двох гір. Тут уже подекуди попадалось деревце і роса ясною іскрою блистїла на траві. Сама стежка пішла по мягкій землї. На одному місції нам попалась повз стежку загорожа. Ватага зупинилась.

— Мабуть близько є хата, можнаб і ночувати, — сказав хтось із дружини. Почали шукати. Хата справдї була близько. Двері засунені, нїхто не відкликаєть ся. Вломились. Пусто. Нї людей, нї скарбу. Хазяїни мусїли покинути її вже давно. Чорногорції почали тягнути зі стріхи солому і скидати крокви. Вони розкладали огнища так, щоб огонь був із переду і за плечима. Тепер почали вечеряти, хто що мав. Я попробував і собі сїсти між багатям, але дим скоро прогнав мене звідтіля. Чорногорцям же нїчого, вони звикли до диму. У них так будують ся хати, що зимою, коли вогонь горить цілий день' диму у хатї повно; сьвіжому чоловікови

і дихати не можна, а вони сидять собі, наче на чистому полї.

Микола, я і Гуро, постеливши соломи, лягли оподалїк від огню. Вітру майже зовсім не було і дим, піднявшись у гору, тихо по вітрі плив над нами, на хвилину закриваючи очам звізди і синє небо.

Дорога з сього місця починає йти по вузкій долинї, на самій цїсарській границї. Нїде нема пустирів, усе з'оране, покопане. Села одно за другим, але нї в одному живої душі. Хати спалені. Весь скарб і худоба забрана з собою. Нарід утїк у Дальмацию і Боку (Боко-ді-Катаро). Коло кождої хати був огород, в якому опріч огородини були дерева і виноград. Подекуди дерева були порубані і тутже валялись виногради пошкоджені, огородина витолочена, вибита; в сих селах господарювали Турки. В других тільки були попалені хати, а все иньше ціле, — то хозяїни самі запалили хати і повтїкали.

Як ми приходили у випалене село, Чорногорцї зараз же шатнуть ся по пожарищу і шукають, чи не зісталось часом чого небудь. Беруть зелїзну кочережку, цьвяха і всяку дрібноту, що не варта більш одного шага ізза непотрібности, а може й забутя, зісталась на пожарищі.

Іноді попадалась по дорозі церква. Вона була обідрана, дзвін розбитий, хрест поломаний. Чорногорці все заходили в церкву, хрестили ся і в ній надївали знову шапки. Про те, як служить ся по тутешнім церквам, я казатиму, коли дійде до речі, а поки що скажу тільки, що церкви тут страшно бідні. Замісць престола лежать два камені; оден сторч, другий в поперек на ньому. Іконостас наче мисник у бідній хаті і на ньому кілька паперових образів. Царських врат нема і в помині. Все було поломане, потрощене, одні стїни зіставались цїлі, бо їх не так то легко й розбити. Вони все роблять ся товсті, з дїрками, щоб часом можна було боронити ся з церкви від Турків. Таке лучалось доволї часто в добу ріжних повстань і церкви-кріпости були в великій пригоді.

На другий день нашої ходьби, біля полудня, дійшли ми на край однієї гори. В низ була велика долина, що на схід сонця спускала ся нище й нище, вкривала ся все густїйше деревами, рівнїщала і там блистїла річечка. Звідсїля трудно було її запримітити. На західньому боцї долина піднимала ся все вищими гірками і кінчила ся горою Радован-Ждрел. З за сеї гори пролягала дорога, що йшла з Дубровника (Раґуза) у Требінє.

В той час, як ми вийшли на гору, на дорозї з-за гори витягувала ся чорна кишка. Ми попадали по за каміня. Кишка все витягувала ся довша. Заграла труба. Турецьке військо йшло з під Дубровника в Требінє; його було таборів (баталїон) з пять. Посеред війська йшов обоз. Маленькі ватаги Турків, чоловіка по десять йшли вперед і розглядали, чи нема де повстанців. Пройшовши кілька часу вони подавали знак трубою, що безпечно.

Ми пождали, заким військо не одійде далеченько і тодї кинулись до дороги. От би стати кому, подивитись, що тут робилось. До сього часу ми йшли хоч не по людських дорогах, та все таки стежка була по камінях, а тепер кождий сам собі вибирав дорогу напростець і по нїй не йшов, а летїв. Менї самому приходило ся перескакувати ями кроків у два, в три; а в одному місцї не зважившись і не розміркувавши сили з ямою, я попав у неї замісць на камінець на другому боцї. На щастє впав на ноги, а не головою або боком і хоч лївою підошвою здорово вдарив ся на острий камінець, але поспішав, як скоріще вилїзти з ями, щоб товариші не втїкли з перед очей. Така скажена біготня була з чверть години, аж поки ми не вискочили на дорогу разом,

в один миг. Шість чоловіка Турків і шестеро обючених коней опинились по середині між нами.

— Здавайсь! — крикнули ми їм наставивши в груди рушниці. Туркам нічого другого й не оставалось, тим більше, що мали при собі одні пістолї.

Як скоро вся ватага вийшла на дорогу, чоловіка пять послано вперед і назад по дорозї, чи не буде часом Турків із котрого небудь боку. Коней та Турків повернуто назад. Не далеко від того місця, де дорога входить між гори, ми повернули в бік, прямцем у Зубці. Ватага вся йшла навкруги Турків і коней. На гору, щоб було скоріще, Чорногорцї підсаджували коней і гнали, що було сили; боялись погонї. З Турків тільки оден знав говорити по сербськи. Він розказував, що нарошно з товаришами одстав по дорозї, бо знав, що близько є повстанцї і хотів їм віддати коней та все добро, котре на них було. На конях була: кава, сіль і мило.

Тоюж дорогою, по якій вже йшли, вертали ми назад. Микола, що сегодня в ранцї, казав менї, що через який день ми будемо лїпше ходити нїж самі Чорногорцї, тепер жалкував ся на ноги і підбивав мене йти назад із Герцоґовини. Я не згоджував ся, просив подумати до

ранку. У мене самого ноги відказували ся служити, за кождим ступенем я чув, що в кісточці щось скрипить, але надїяв ся, що за ніч усе мине. А як би і в ранцї так було, як сьогодня, то я приставав повернути з Герцоґовини.

Гірш ніг допікав менї голод. Того сухаря, що дав менї Вербіца, стало тільки повечеряти в тойже день, а сї два днї я з Миколою тільки й їли те, що найшли по садах: де трохи винограду, де фіґ; кізїлю було найбільше, але він набивав оскомину.

Стали на ніч ми пізно, вже місяць зовсїм зійшов. Під великим гілястим волоським горіхом наклали огнища і Чорногорцї приняли ся за вечеру. Микола почав говорити до товариства, щоб і на його і мою долю здобичі дали нам одно лоша. Одна кобила була з жеребчиком.

— Та на що вам лоша? — запитав Коіца. Він удавав себе за старшину в товаристві, хоча таким його нїхто не вважав. На вид він був страшно товстий, з сивими довгими вусами. На грудях мав дві медалї і хрест.

— Як на що? — одмовив на його питаня Микола, — їсти хочемо.

— Хіба у вас нема харчів? — Буцїм то він і не знав. Я ще вчора казав йому,

що нам нічого зовсїм їсти, коли він питав мене, на що я рву кізїль. — Коли не маєте чого їсти, — постановив він, — то я вам добуду.

Він зараз шатнув ся поміж товариством, хоча се і простїще можна булоб зробити: я бачив, що у його торбі повно сухарів і печеної баранини. Хтось із дружини дав шматок хлїба, як із фунт, і Коіца віддав його нам.

В нашій ватазї опріч Чорногорцїв були ще: троє Потурляків, із яких оден мав медалю чорногорську за остатню війну і кілька Герцоґовинцїв. Вони не те, щоб держались у сторонї від Чорногорцїв, але не видно було між ними і великого приятельства. За всю дорогу я нї разу не бачив, щоб котрий з Герцоґовинцїв або Потурляків шарив по пожарищі і шукав що забуте або покинуте. До сього часу я мало говорив із Герцоґовинцями, що йшли з нами і Потурляками.

Роздїливши з Миколою кусок хлїба, що нам дали, ми принялись його жувати.

— Чуєш Рус! — говорив хтось, торкаючи з-заду мене за плече. Обертаюсь. — На тобі курку! — промовив оден із Герцоґовинцїв, подаючи менї курку без голови.

— На що вона менї?

— Ти ж голоден!

— А ти ні?

— Та я вже привик до сього — одмовив Герцоґовинець.

Дякуючи я давав йому половину свого хлїба, але не схотїв.

Лягаючи спати, ми в сю ніч постановили сторожу, щоб иноді Турки в невзначай не побили нас сонних. До схід сонця раннім рано підняла ся ватага і пішла. Звернувши з прямої дороги вийшли ми на верх гори; на північ і на схід сонця над нею піднимались іще вищі гори. Постановивши сторожу на тих верхах, ватага почала розсідлувати коней, скидати що на них було.

Сонце ще не зійшло, але ясне без однїєї хмариночки глибоке небо, нагадувало про жаркий день. Ясне, чисте, здорове повітря забералось під сорочку й холодком живило всього чоловіка. Ватага розкладала на чотири купи все забране, сіль тільки не дїлили, а просто висипали на каміня, бо тепер сам мішок коштував більш, ніж уся сіль, що була в ньому. Турків роздягли мало не до самої сорочки, щоб одежу подїлити між дружиною. Гроші, які найшлись у Турків, були почислені і складені в купу з одежою.

Весь невеличкий верх нашої гори був укритий ватагою. По самій середині було навалено на „струках“*): кава, риж, мило; з боку сих куп лежала одежа знята з Турків; дальше від сього лежали торби Чорногорцїв, на них їх рушницї, струки. Конї ходили поволї щипаючи поза камінями траву. Турки в червоних фезах, повязаних зверху білими хустками, підобгавши під себе ноги, смирно сидїли з боку і дивились, як Чорногорцї ходячи помеж купами добра, спорили, розмахували руками, ґвалтували.

В сей самий мах тїнь прудко побігла з нашого верху і сонце виплило з-за гори перед нами. Море сьвітла обілляло нашу гору і все що на нїй було. Тїнї від людей, страшенне розмахуючи величезними руками, забігали по горі за нами. Гладенькі камінцї, вкриті на ніч росою, заблестїли булатною сталею. В траві позагорялась бездна малих зірочок, мигаючи ріжними кольорами.

Подїливши шапками риж, каву і розкинувши, по кілько кусків на чоловіка припадатиме мила, Чорногорцї приступили

---

*) Струка, не широка довга ковдра, виплетена з козиної шерстї. Вона заступає всю верхню одежу, дощ через неї нїколи не проходить.

до одежі і коней. Одежу вони розклали на чотири купи, дивлячись, щоб по усїх було що найрівнїще. Накривши кожду купу, то мішком, то струкою, з кождої компанії виділилось по одному чоловікови і кождий виломав із куща по гілячцї. На далеко від иньших сї чотири позначили, яка гілячка яку купу значить. Тоді всї значки віддали одному і других чотири, вибірні від кождої компанії по одному забрали гілячки, і та вже купа припадала тій компанії. Звичайне, що одежою по рівну не можна було роздїлити ся в компанії і через се вона продавалась охочому і гроші дїлили ся по рівному. Теж саме було зроблене і з кіньми. В ватазї найшли ся охочі йти назад, у Чорногору; вони купили опріч коней все иньше і повезли в Зубцї. Остальна дружина мала йти знов до Пека. Микола не покидав думки вернути ся в Дальмацию. Гуро пішов у Чорногору.

Коли зі здобичею було все скінчено, Турків спитали, куди вони хотять іти: чи в Чорногору, чи в Требінє. Вони мусить попереду бояли ся казати правду; думали, що коли захочуть піти у Требінє, то їм тут буде і капут і все говорили: „Як ваша воля, для нас усе одно“, але нам вдало ся запевнити їх, що нїчого їм не буде, коли

вони підуть до своїх, тоді вони сказали, що хочуть у Требінє.

— А чом, море, не хочеш йти у Чорногору? — присїкав ся до них один Чорногорець — наш князь „тако мі в'јере“ добрий. Ідїть лїпше в Чорногору!

Але Турки стояли на свойому.

— Глядиж „мујо“,*) другий раз як попадеш ся, то не обійдеть ся тобі так дешево! — говорив Туркам оден значний Чорногорець. — Ось бачиш „Москова“, — вказав він на мене — як іще раз попадеш ся, то він тобі голову зараз здійме.

Турки обіцяли більш не виходити нїколи з города. Їм дано трьох поводаторів, що мали вивести їх на дорогу в Требінє, всяж ватага пішла прямцем у Зубцї, щоб одвести очи Туркам.

Пройшовши кілька часу, ми зупинили ся, попрощали ся з тими, що йшли в Чорногору. Коіца пішов із Миколою провести його на границю, від якої до Дубровника було всього година, дві ходу. Прощаючись зі мною, Микола казав, щоб я завернув до нього по дорозї, коли через пів місяця, або місяць, вертатимусь до дому, тільки сьому не довело ся скласти

---

*) „Муја“ імя таке турецьке. Чорногорцї дражнять ним усїх Турків.

ся. Тому що я не міг добре говорити по сербськи, то Микола наказав усім, хто мав менї платити з части моеї здобичі і записав менї все в книжку. Як би прийшло ся приняти все, що менї слїдувало, то найменше булоб дукатів два, але Чорногорці так вихитрували, що всього на всього я здобув срібну форінту.

Почисливши всїх, що відійшли від ватаги, нас зісталось чоловіка 30. Поводарі Турків іще не вернулись, Коіца теж не вернув ся. Щоб пождати їх, ми зайшли в якусь щілину гори, де була вода в камінях; вона набрала ся від дощу, а що тут був усе холодок, то й держалась. Оден із Чорногорців, молодий хлопець, почав питати у товариства, чим би йому залїчити рану на нозї. Біжучи на дорогу вчора він упав і зсадив колїно. У мене було доволї анґлїйського плястеру, я йому і залїпив рану. Через днїв два рана заросла і після того у мене не було спокою від Чорногорцїв: кождий приходив зі своїми болїзнями, щоб я його вилїчив, а я не знав навіть, як зветь ся болїзнь.

Ідучи по дорозї до Пека ми біля полудня надибали чотирьох Дальматинцїв. Стрітили ся ми з ними невзначай лицем до лиця. Чорногорцї зразу їх облягли з усїх боків.

— Хто ви такі?
— Ми латини (католики).
— Що ви тут робите?
— Наші вівці пропали, шукаєм.

Латини були вдягнені трохи відмінно від Герцоґовинців: на них були коротенькі з узкими рукавами чорні курточки, на ногах мережані чарапи і на головах високі фези з довгими китицями У кождого за плечима була кременьова рушниця з ложем, викладеним перловою матицею. Чорногорці присїкались до латинів, щоб вони купили у них сіль, що була висипана на землю. Латини відказували ся то сим, то тим: що мішка нема з собою, то грошей. Чорногорці хотїли було вже пошарити в них по кешенях, чи справдї нема у них грошей. Але латини якось проскочили за кільце, що зробили собою Чорногорцї і втїкаючи крикнули, що соли їм зовсїм не треба. Вилаявшись ватага змовила ся пошукати баранів латинських, — вечера булаб добра. Всї розійшли ся в ріжні боки. По справдешній доріжцї ішов тільки я і Потурляки. Один із них був іще зовсїм молодий хлопчина, літ 16—17. Сей хлопчина вже кілька днів якось чудновато на мене поглядав. Видно було, що йому хотїлось зо мною поговорити, але бояв ся, чи соромив ся, Бог його знає. Зіставшись зі

мною на самоті, як иньші Потурляки завернули по доріжцї в кущі, Алї, так звав ся хлопчак, підійшов до мене і подаючи два сухарі каже:

— „Ми маємо доволї харчів; коли захочеш їсти, скажи менї, я дам“. Я подякував.

— А тютюну маєш? — спитав він. Я думав, що він хоче курити, та не має, і через те я йому подав свою пушку.

— Нї, нї, я маю; я думав, було, що у тебе нема. Коли треба буде, скажи менї, у нас усього доволї є... — і сказавши се він побіг доганяти своїх.

Чудновате дїло. Потурляки, котрих усї беруть за людей богзна яких, прихильнїйші до чужого, нїж Чорногорцї, сї славні юнаки од віка „вільні“. В дорозї Потурляки добре показали, що вони за люди, але об сьому опісля.

Не пройшло багато часу після того, коли ми зустріли латинів, як щось на сторонї загомонїло. Я кинув ся туди. Кілька Чорногорців обступили двох жінок: одну стару, другу ще дївчину. Жінки теж шукали тих самих баранів, що й латини.

— Вони вже їх погнали до дому, — сказав оден Чорногорець на питаня, чи не бачили вони часом чотирьох кіз і латинів.

— Так погнали, кажете? – спитала стара жінка.

— Так менї сього сьвіту, погнали.
Латинки вклонились і пішли. Один молодий Чорногорець, підморгуючи менї, каже: „Хочеш, Москов, я тобі придержу ту молоду!“

— Держи для себе лїпше, одмовив я. У нас звичай, коли йдемо на війну, не тикати навіть своєї жінки.

— У нас звичай, де і колиб не було, не чіпати жінок.

— Чудне дїло, — одмовив Чорногорець.

Над вечір ми проходили по пожарищі одного села, що розкинулось по боцї невисокої гори. Вся ватага йшла в розтіч, коли отсе з-за гори щось свиснуло легенько і на версї вказав ся оден Чорногорець, а перед ним три кози. Вся ватага зібралась до купи і взявши кози в середину, пішла своїм звичайним побутом: один за другим.

Не далеко від требінської дороги ми повернули з тої дороги, по якій йшли попереду і взяли в праворуч, щоб обійти гору, з якої ми виглядали вчора Турків... Сей обхід був далеко довший від простої дороги. Ніч давно настала. Небо було ясне. Ми йшли по рівній долинї поміж

дерева і високе каміня, котре то сям, то там було понакидане в долину. Місяць сьвітив ясно, кидав тїнї від дерев, просьвічував між гілляками, одблискував на гладкому камінї. Доріжка змією крутила ся поміж невисокими рідкими деревами, кущами, обминала каміня, ввите дикими, повзучими травами і кущами. Минаючи се каміня, іноді здавалось, що йдеш поуз стіну старого, розваленого палацу...

Товариство йшло тихо, говорило між собою тільки нишком. Зупинившись раз на оддишку запримітили, що кількох чоловіка нема. Оден із товариства свиснув, як кобець. Далеко в сторонї одкликнуло ся. Товариші підходили.

По сьому боцї дороги було пусте село, чудо, не випалене. Ми зупинили ся на віч у ньому, послали сторожу на дорогу, а самі розвели огонь і почали різати кози. Вся ватага розмістилась в одному дворі, що одним краєм сягав гори, а з других боків мав камінний паркан, через який не так то легко можна було перелїзти. В дворі навіть була брама, так що можна було в ньому боронити ся довго, а якби прийшло ся круто, то і втїкти не трудно булоб.

Оббілувавши кози, Чорногорцї наткнули їх на довгі рожни і почали цїлком

пекти біля вогню, перевертаючи на всї боки. Печінку, легке і серце порізали на куски і переклавши лоєм жарили окремне на шпичках. Поки все се буде готове, кождий Чорногорець узяв собі кусок лою або й кишок і піджарював на вогнї. Алї зробивши таку штуку давав менї їсти, але я відказував ся.

— Чом не хочеш? — спитав мене другий Потурляк, — воно смачне!

Я тільки кивав головою.

— Ось дивись! — Потурляк зняв із своєї шпички лій, що шипів і бухтїв від жару і весь кусище почав запихати пальцями в рот. Я думав, що він геть спече собі рот, аж нї; він тільки посопів, поки пережував кусок і, облизуючи пальцї промовив: „Лїјепо“! Я осьмілив ся пробувати й собі, — і справдї гарно, та ще на пустий живіт... Не чекаючи, заки спечеть ся баран, я ліг спати, підклавши під себе соломи наскубленої з стріхи. Через кілька часу збудив мене Коіца і дав мою частину кози, мало не половину всього задка. Як приняв ся я за нього, так наче не було...: Але після сього мене взяла страшенна смага, а нїхто з Чорногорцїв не хотїв дати води, хоча у декого були повні міщини її. Потурляки, спасибі їм, врятували...

Всї полягали спати, а я вже не міг заснути. Зранена вчора нога почала сильно болїти. До сього часу я нїчого не чув, а тепер почало так болїти, наче червоними клїщами хто щипав за підошву. Скинув я опанку, подививсь, — міхур чи малий набіг. За північ пролежав я перевертаючись із одного боку на другий. Кругом тихо, всї поспались, тільки огонь по тихеньку тріщав. На горі над нами щось забекало. Один Чорногорець прокинув ся. Вони дуже чутко сплять на походї. „Що воно таке“, — спитав він сам себе. — „Мора бити срна“ — проговорив другий, перевертаючи ся з боку на бік. Серна ще раз бекнула. Голос її сумно розлїг ся по тихій ночи. І знов усе затихло. Полумя обхватуючи тонку, суху гілячку з-тиха палахкотїло і наводило ще дужчий сум. — Я задрімав.

Але заснути менї не прийшлось. Тільки забілїли на небі зорі, як Чорногорцї повставали. Треба було по ночі перейти дорогу. Тихо, як злодії, підійшли ми до дороги і зігнувши ся перебігли через неї тай сховались між каміня вже з того боку. Кілька чоловіка повилазили на високе каміня і оглядали долину, чи не видко де Турків. Уже сїріло. Повітря

було чисте, і видно на далеко, але ніде нічого не було і ми пішли дальше.

Біля полудня підходили ми до одного села. Вузька долина розрізувала дві гори. На праворуч, на самому верху розкинуло ся село. Гарні хатки стояли не далеко одна від другої і соромливо виглядали з-за гілястих волоських оріхів. Огороди східцями спускались долї; в них працювали жінки. Як скоро заглядїли вони нас, зараз підняли ґвалт і давай втїкати в село. Вони мабуть приняли нас за Турків. Село зворушилось, показались люде, блиснула на сонцю одна, друга рушниця. Чорногорцї, сьміючись між собою почали кричати, щоб не полохались у селї, бо йдуть „християне". Там затихло, але не на довго. Чорногорцї, як увійшли в село, зараз же шатнулись по хатах. Один тягнув казан, другий ловив курку, третїй що иньше. Жінки підняли крик, лайку. Коіца, увійшовши в село, зараз стрів ся з якимсь дїдом, своїм старим приятелем і мабуть соромлячись його почав кричати на Чорногорцїв.

— А ти що нам таке за старшина? – одмовили Чорногорцї не кидаючи свого дїла.

Потурляки і два-три Герцоґовинцї, що були в ватазї, сидїли зі мною під орі-

хом мовчки не говорячи ні речі. Герцоґовинці, наче нічого не робилось на вкруги їх дивили ся кудась у бік. Потурляки ж не могли байдуже дивити ся, що робили Чорногорці. У Алї очи так і горіли, аж кровю наливилась і він часто хватав ся за свій пістоль, особливо коли в сусідньому дворі два Чорногорці завелись із жінкою, що боронила свою курку. Чорногорець такого дав їй тумака, що вона аж перекотилась. Колиб не вдержали старші Потурляки Алї, він мабуть послав би був гостинця котрому з тих Чорногорців. На силу божу Коіці удалось засоромити Чорногорців мною, що ось „він розкаже все Пекові, то він вам дасть" і вони трохи втихомирились. До того-ж іще діди і парубчаки, що були в селї, взялись за рушниці і ножі, так що небезпечно було довше Чорногорцям показувати свою працю „за волю".

Одна жінка, почувши, що в ватазї є „Рус", кинулась до хати і винесла пів хлїба, щоб дати менї покушати; його приходилось подати через невисоку камяну огорожу, що відділяла двір, в якому я сидїв, від улицї. Чорногорець зараз підбіг до неї, вихватив хлїб і пішов. Жінка тільки здвигнула плечима і пішла місити новий. Хлїб тут печуть не в печі, її й нема,

а просто в жару; замісять теплою водою муку, зліплять як товстий корж і кладуть у розгорнутий жар, опісля покриють зелїзною великою покришкою, нагорнуть на неї жару і через пів години хлїб готовий. Поки ми віддихали жінка вспіла спекти кілька таких хлїбів і винесла нам.

— На, кушай, який у нас хлїб, — говорила вона менї, — як дасть Бог, вернеш ся до дому здоров, хоч знатимеш, що казати“.

Правду казавши, хліб не бо-зна який: тяжкий, гливкий, хоча і солодкий на смак. Він був замішаний з яшної муки і сїряку (щось похоже на просо).

Від сього села, де ми віддихали, до Гребцїв, де був тепер Пеко, лїчили всього дві години, через се ми не поспішали ся, йшли звільна. В сих місцях села цїлі, не попалені і нарід хоч не весь дома, то по меншій мірі на половину. Жінки і дївчата попадають ся на кождому ступнї; то воду несуть у барилї, то кокорузу в мішку, то се, то те. Я нїде не заприміти в гулящої дївчини або молодицї; кожда коли не несла що небудь за плечима, то хоча пряла або плела чарапи. Одягнені жінки в сьому краю мало чим інакше, ніж у Зубцях: таж довга, біла сорочка, рідко у котрої вимережана на пазусї і комірі,

стан перестягнутий поясом або ремінним або широким, твердим виплетеним із вовни; на головах високий фез, до якого пришпилена хустка, у дівчат біла, у жінок темного кольору. Одміна в одежі між Зубчанками і Шумячками тільки в чарапах; у перших він білійший, тільки одна, дві смужечки мережані або просто чорні, у других весь чарап мережаний, як і у Сербів князївства.

Після віддиху я почав йти поганійше ніж із ранку: нога дуже боліла і товаришам моїм усе приходилось мене підждати. Через кождих кілька хвилин я все питав: чи далеко ще до Гребців, так що аж надоїв. Через кілька часу ми вийшли з-за високого каміня. Доріжка спускала ся в низ. На невеликій полянцї стояло село; хати порозкидались у всї боки, біля кождої був огород, одгороджений оден від другого камяним парканом. Біля хат, на вулицях, по городах скрізь снував нарід, село кипіло. Се й були Гребцї. Товариство скорим ходом пішло до села а я поплентав ся за ними кульгаючи, і радїючи що хоч напослїдок віддихну по людськи. Ввійшовши в село я почав розпитувати: де стоїть Пеко. Всї дивуючись глядїли на мене і нічого не відмовляли,

чи вони не розуміли, що я кажу, чи задивлялись на мою сіру баранячу шапку і забували одговорювати. Я все йшов по вулиці в перед, коли се мене почали шарпати за рукав.

— Ми вже тебе давно ждемо, ходім до Пека. Він он-там сидить у холодку під хатою. Ватага прийшовши в село не хотїла вклонити ся Пекові без мене і підждала. Тепер виставивши мене на чоло ватага ввійшла на двір, де сидїв Пеко. Весь двір був усланий соломою, по кутках горів огонь, біля якого сидїли усташі. В кінцї двора на камінцях у холодку під хатою сидїли два чоловіки, курячи люльки з довгих чубуків. Коло них сидїло на землї, теж із люльками в зубах, кілька чоловіка і про щось балакали. Запримітивши нас сї люде піднялись, щоб дати нам місце підійти. Двоє, що сидїли на камінях: оден високий худий, підтоптаний чоловік, а другий нижший, широкоплечий, гладенький, піднялись і собі, як ми наближились.

— Осе Пеко, — сказав менї хтось із ватаги з заду, показуючи рукою на високого. Я зняв шапку, вклонив ся і сказав, хто такий. Пеко стиснув менї руку і якимсь густим хриплим шопотанєм про-

говорив: „Седи“! Нижчий взяв мене за ліву руку, шарпнув і посадив на камінці коло себе, а потім веселими, добрими очима сьміючись почав мене розглядати: „А, Рус, Рус“, говорив він усьміхаючись і мацаючи мене то за плечі, то за руки. Пеко здоровкав ся з товариством.

Війна Славян із Турками.

(1875 — 1878 р. р.).

I.

Повстане у Герцоґовині.

Війна Росиї з Туреччиною скінчила ся. Тай не тільки скінчила ся, а ще думають, буцїм Росия і Туреччина стали такими друзяками, що, коли теє, так заразом будуть воювати з Англичанами. Хай і так! Для нас усе одно, чи справдї тепер Росия і Туреччина друзяки, чи нї. Дїло тільки в тім, що війна Славян із Турками, почавшись у половинї 1875 р. герцоґовинським повстанем, уже скінчила ся і ми можемо глянути, як се дїло почало ся, ішло і на скільки потрібна була як сама війна, так і способи, якими вона вела ся. Правда, ще не стихла луна від гармат, ще не постало нїякого нового упо-

рядкуваня в землях, добутих від Турків і ми не можемо забігати в перед; може од незамовклих іще стогнань постріляних та порубаних, умираючих від голоду, плачу сиріт, -- ми не будемо доволї безсторонні. За теж уся робота остатнїх років стоїть у нас ясно перед очима, і ми, коли й будем нападати на яку частину роботи, то вже запевне од того, що вона дає себе в знаки. З роками уява війни ослабне; ми будемо тільки лїчити убитих і померлих від голоду, але число нїчого не буде говорити — будуть одні із перших без'язикі і багато треба серця чоловікови, щоб почути, що вони говорять. Ми не зможемо уявити, що терпить тепер кожний, замішаний так або інакше, се дїло війни. Дїла наших днїв так не тулять ся до теперішнього розуміня чоловіка, що нам конечно треба про них тепер же говорити, щоб скільки мога яснїще уявити собі нещастє наших братів на півднї і сходї.

У всякім разї будемо старатись як можна бути всестороннїйші. В самому кінцї XV віка всї славянські землї балканського півострова до решти підпали Туркам. З того часу аж до сьогоднїшнього дня не пропадає думка вигнати Турків із Европи; часом вона буває сильнїшча, часом слабне, але нїколи не вга-

сає. Нераз европейські царства брались за се діло; для декотрих воно було найголовнїщою метою житя, але завше лучало ся доси, що з великої хмари падав малий дощ. До самого початку сього (XIX) віка цїсарщина неперестанно вела війни з Туреччиною, поки була надія, що з Сербами та Болгарами і по тім боцї Сави і Дуная можна буде так зробити, як із тими, що оселили ся на сім боцї. Для цїсарщини се був інтерес держави. Людовик XIV теж було думав прогнати Турків із Европи, але се було більш потребою слави його самого. Йому казали, що Туреччина розвалює ся сама: варто тільки піти та раз штовхнути ногою, щоб вона зовсїм кінчила своє житє. Росія-ж, якій ближче сього, по рідні з Славянами, булоб воювати з Туреччиною за їхню волю — прийшлось виступити з такою метою тільки на сих днях, в 1877 р., коли визволена з недавна від Турків частина Сербів — Сербія і Чорногора підпливала кровю в нерівній війнї. До 1877 р. Росії хоча й приходило ся часто воювати з Туреччиною, але тільки Петро В. згадував про Славян балканських, і хотїв із їх помічю воювати в Туреччинї [1]). Раньш і після його

---

[2]) Хоча в тойже час своїх Славян, козаків донських та запорозьких, виганяв своїм мордуванєм

для руських царів балканські Славяне були мало не пяте колесо в возї, хоча й як і самі балканські Славяне, так і ближчі їх сусїди Малороси, неперестанно нагадували московським царям про Турків і просили їх помочи у війнї з ними. Але московським царям не було нїякого дїла до балканських Славян. Юрій Крижанич, Хорват, що прийшов до Алексія Михайловича з думкою обєднаня всїх Славян, був засланий в Сибір. В нову добу з людьми, що проповідали рівність і братство всїх Славян, петербурські царі обходили ся не ласкавіще: Шевченко, М. Костомарів і Кулїш, як основателї кирило-методиївського братства, за одне тільки бажанє, щоб „потекли в одно море славянські ріки“, як казав Шевченко, були послані теж мало не в Сибір. Тарас таки її попробував. Цар Микола, що хотїв саме небо замінити салдатською шинелю, не тільки не думав помагати балканським Славянам висвободити ся з під турецького панства, а ще піддержував самого турецького султана і боронив його від єгипетського Паші, що було збунтував ся. Визволяти ся від Турків приходило ся балканським Славянам самим. На Цїсарщину і Росію надї-

---

у Туреччину, бо „сїя сарань ничѣм, кромѣ жерстокости, не можеть бить унята“.

яти ся нічого було: вже з початку сього (XIX) віку Цїсарщина махнула рукою на Сербів, а Росія за час своїх війн у Болгарії не тільки не тамувала Болгарам здобути собі волю, а ще відіймала од них оружжє, яке попереду сама їм роздала — де давала, значить, навіть самим здобувати собі волю — помагала Туркам їх душити [1]).

Сербія тільки за час першого свого повстаня — в 1809 р. — думала було підійняти всїх Сербів, що під Турками, і вигнати їх із своєї землї. Війна в 1809 р. для повстанцїв кінчила ся хоч не з великим нещастєм, але думка Караджорджа: підняти всїх Сербів — не вдала ся. В 1813 роцї саме повстанє було порушене.

Друге повстанє на чолї з Милошом Обреновичем і все пановане його мало зовсїм иньший характер. Милош не тільки не вів народа в перед, а ще здержував його. Він лиш настільки робив для народа, наскільки йому самому було лїпше. З сьогож часу починає псувати ся характер Сербів у князївстві і думка про свободу всїх Сербів, здавало ся, зовсїм пропала.

Всеевропейський рух 1848 р. викликав нові думки та бажаня і в Сербів.

---

[1]) Охочий з сим познайомити ся найде се в історії Болгар чеського ученого Іречка.

Думка обєднаня всїх Сербів була в голо·вах деяких Сербів і в той час, коли Мацціні з товариством працював над обєднанем Італїї. Сербам здавало ся, що їх дїло обєднаня Сербів і всїх Славян повинно бути раніш від італїянського і нїмецького. Але в той час, як Італїянцї лили свою кров і гинули в тюрмах за свою працю — Серби тільки думали. Від сього і від иньших обставин Італїя обєднала ся, Нїмеччина — теж... Просьвіта в князївстві Сербії розширила ся, і стало більш людей, що наслїдували форми житя західної Европи, а разом із осьвітою і думка обєднаня Сербів (від приміру Італїянцїв, а за тим і Нїмцїв) найшла своїх слуг. Збірки пісень і иньших народних творів усього сербського народа ще більше піддували сю думку. Сербія, як земля вільна від Турків, що мала оружже і свою управу, сусїдна з братами у Боснї й Герцоґовинї, повинна була стати сербським Піємонтом. Нїхто з Сербів у сьому не сумнївав ся. Сербія готовила ся і тільки не дала причини, щоб розпочати війну. Вірний товариш її у сьому дїлї — Чорногора — був завше на поготові.

Чорногора лїчить себе од віку вільною, але се не зовсїм вірно. Турки найшли були й сюди і до кінця минулого

віку (XVIII) Чорногора була также вільна, як і сусідні з нею альбанські племена: податку султанови ніколи не платили. Державного упорядкуваня до 30-х р. нашого віку Чорногора майже не мала нїякого. Засібні племена завше воругували між собою, били ся й між собою і з Сербами в Герцоґовинї так саме, як із Турками. Пісні Герцоґовинцїв і Чорногорцїв від початку сього віку показують, що Серби в Герцоґовинї жили з Турками в більшому приятельстві, ніж із Чорногорцями. Державне упорядковане між Чорногорцями зробив митрополїт Петро II. Се був чоловік дуже мудрий і хитрий; він поставив собі метою звязати чорногорські племена в одно і заставити себе слухати. Таку мету він ставив вище всього і для неї дарував вини. Щоб заставити слухати себе котре неспокійне племя, Петро наськовував на нього иньші, підкуповував племенську старшину. Чорногорцї і не оглядїли ся, як уже були вбрані в шори. Робота в серединї держави одняла у Петра весь час і йому прийшлось поступити ся декотрими шматками чорногорської землї Туркам, декотрі він сам продав цїсарщинї, щоб було чим підкуповувати старшину.

Починаючи з сього часу Чорногора об тім тільки й старає ть ся, щоб поширити свої границї, забрати під свою управу сербські племена, що живуть у Герцоґовинї здовж її кордону на півночи й сходї. Найбільш для сього зробив князь Данило. За його доби Чорногора мало не в два рази зробила ся більша. За сеюж метою гонить ся і теперішнїй князь Никола.

Для яснїщої уяви відносин між Чорногорою і Герцоґовиною треба сказати, що Чорногора — держава з управою зовсїм самовільною. Князь робить усе, що йому хочеть ся. Податки чорногорські поруч із сербськими і з тою землею, яку має Чорногора, дуже великі. Ще більшими вони показують ся від того, що уряд нїчого не тратить на громадсько-державне хазяйство. Дороги такі, що не Чорногорцеви по них ходити не можна, шкіл мало, помочи у господарюваню для пропуску води по ретських і иньших долинах і т. д. не має. Правда, що від чорногорського уряду й бажати особистої помочи для народа не можна. Але дїло в тім, що князь, а за ним весь уряд, складає з себе старосьвітську простоту і починає заводити в Чорногорі родове панство. Найлїпшим доказом чорногорської „цивилїзациї“ може послужити інститут для дївчат, в який

приймають ся тільки дїти „благородних“ батьків. Поединчих людей дуже богатих у Чорногорі не має ще, але бути їм нїчого не забороняє. Та, правду казати, і тепер там є люде й бідні, що цїлий рік живуть на однїй картоплї, і то ще дай Боже, — а є в тисячний раз богатші від них, — нема тільки таких грошевитих людей, які є у нас, а для Чорногорцїв свої „капіталїсти“ є.

Тих кілька слів про Чорногору здаеть ся доволї, щоб бачити, якою дорогою іде ся держава і чи можуть бажати герцоґовинські племена, пограничні з Чорногорою, з'єднати ся з нею, коли вони не платять нїяких податків і не знають над собою нїякого начальства опріч вибірного — свого.

З часу остатньої війни Чорногорцїв із Турками, і повстаня деяких герцоґовинських племен (49 р.) під начальством Луки Вукаловича, всї пограничні з Чорногорою племена герцоґовинські (Зубчани, Банянцї, Дробняки, Езера, Кучі і ин.) не платять нїякої податї. Декотрі з них, от як Кучі, і не платили нїколи. Всю управу вони мають свою. Кого хочуть, вибирають за воїводу, скидають, вибирають другого, не питаючись турецького уряду, нї паш. Турецький уряд навіть стараєть ся їм уся-

ким способом угодити, аби тільки вони не бунтували ся. Так нпр. требінський паша збудував Зубчанам два вітряки, бо їм ніде було молоти -- і се на гроші турецького уряду. Турецького в згаданих племенах, то тільки й є, що вони носять імя турецьких підданників і держать сторожу (пандурів), щоб свавільні Чорногорці не робили яких збитків у краю.

Сполучивши обставини житя сих племен із чорногорськими порядками, кожному видно, що Герцоґовинці не повинні б бажати стати чорногорськими підданими. В декотрих племенах такої думки й нема, але Чорногора приняла свої міри, щоб викорінити таке вільнодумство з голов Герцоґовинців. Не глядячи на вільність виборів старших, у пограничних герцоґовинських племенах сього ніколи не буває. Звичаєм увійшло у Герцоґовинців вибирати собі воїводу з сїмї умершого. Вільність вибору обичаєм допускаєть ся тільки така: можна вибрати котрого з синів, або брата, чи якого иньшого родича. Чорногорські князї сим користують ся і воїводи герцоґовинські завше бувають приятелями (на дїлї слугами) чорногорського князя. Меншу старшину горногорський князь стараєть ся поставити теж прихильну до себе. Гроші, медалї і такі иньші подарунки

найліпше сьому помагають. Остальний народ, що привик завше чути, що Чорногорці „су од віка вільні“, не міркуючи довго, йдуть за своєю старшиною. Сьому багато помагає ще й те, що герцоґовинські племена, увійшовши в границї Чорногори від 59 р. не платять нїяких податий і задержують тіж вільности, які мали під Турками. Простий люд думає, що так діло йтиме і завше й не боїть ся стати підданим чорногорського князя.

Такеж проголошуване себе між сусідами в Туреччинї робить і Сербія через своїх „шпіунів“, що ходять по Боснїї, старій Сербії і розказують тамошньому людови, як то добре жити під сербським урядом.

Само по собі упорядкуване сербської держави мало чим ріжнить ся від упорядкуваня західних держав. Скупштина (рада державна) збирає ть ся кожний рік і розбирає всї державні діла. Тільки сербський „устав“ (конституция) написаний так, що скупштина, коли не захоче князь і міністри, не може нїчого ввести нового, або одмінити старого. Мало того: „устав“ помагає мінїстрам зробити скупштину таку, що вона не зможе нічого перечити мінїстрам. Так прим. було в скупштинї 1877 року. До сього ми ще вернем ся. Діло не

в тім. Головне те, що народ у князївстві Сербії з кожним роком біднїщає, школи і т. д. не помагають народу в виховуванї чесности і люцькости — се найяснїще показує, що упорядкуванє сербського князївства не постигає своєї мети.

Яким же способом сї дві сербські держави: Сербія і Чорногора надїють ся визволити своїх братів від Турків і яке міркують дати їм упорядкуванє? Запевне, се питанє найголовнїйше в дїлї руху кожного народа, але нї Сербія, нї Чорногора нї одним словом не оповістили своїх намірів — і тим самим дали право думати, що вони хочуть побити Туреччину простою силою — (так воно після і виявило ся) і визволеному людови навязати своє упорядкуванє.

Так готовили ся два князївства почати при першому випадку війну за свободу всїх Сербів. Випадок сей і лучив ся.

Починаючи з 50-их рр. нашого віку, житє Славян у Туреччинї сильно погіршало. Турки почали переймати з заходу деякі форми упорядкуваня і заводити їх у себе. Попереду село само собі вибирало попа і учителя, суд чинили самі грома-

дяне — тепер Турки сього не допускали, бо переняли з заходу канцелярські звичаї і побачили, що таким способом можна ліпше грабити людей.

Опріч усяких иньших способів грабити народ — способів, яких не цурають ся добродії по всїх землях, де є державне упорядкуванє — самі податки народа не малі, а ще гірш допікає їм збиранє їх. Ось як про них писали Босняки в своїй жалобі султанови 1859 р.

I. Податї султанови ось які:

1) Порез, яку платить кожний хазяїн, що має свою землю, в середню руку вона рівна 90 грошам [1]) (36 франків), але зборщики беруть її не тільки з тих, хто має землю, але й з тих, хто її не має, і беруть далеко більш нїж 90 гр.

2) Войнина — рекруччина, в розкладї на хати, на яку прийдеть ся платити 90, на яку 100, а то й 1000 грошів.

3) Казанїя по одному дукатови на казан, хто жене горілку зі слив або винограду (коміне).

4) Камрія по 10 грошів із кожної хати.

5) Жировина, за право пасти сви-

---

[1]) Гріш близить ся 20 сант. або 10 крейц.

ней у лісї; од кожної свинї по 1 грошеви і 7 пар (пара = $^1/_2$ сантима). Пописї свиний нема, — тому збірчики беруть, кільки самі знають.

6) Крмаріна по 5 грошів від кнура; а щоб не морочити ся, то з одної хати беруть за одного, не питаючи, чи є у хазяїна яка свиня, чи нї.

7) Дюмрук, непряма подать — на все ввізне із за кордону.

8) Десятина, з усього що вродить на полї, і в кошарі.

Всї сї податї віддаєть ся на окуп Грекам, Вірменам, або таким иньшим Жидам із своїх-же Сербів. Вони „десятину" не беруть натурою, а заставляють платити за неї грішми і назначають цїну, яку їм самим захочеть ся. Від того ся десятина частїш усього зрівнюєть ся з пятиною, або й третиною.

II. Податї панам такі:

1) Третина. Кожен кмет (що сидить на землї пана-аґи) повинен давати третю скибу, але пани не дивлять ся на урожай, а навпаки показують стільки та й стільки собі принести. Часом ся подать вийде в осьмину, а часом і в половину усього урожаю.

2) Половина з трави і огородини. А що ніякому азї не потрібно стільки огороднини, скількиб йому нанесли, то він приказує платити сю подать грішми, по цїні, яку наложить чоловікови, хоч ніде її продати й за четвертину сеї цїни.

3) Панщина. Аґи заставляють Сербів робити на них, скільки їм хочеть ся. Се заведено проти законів як турецького уряду, так і проти самого характеру Турків.

Босна, ще за добу сербського царства, до приходу Турків у Европу, була найгірший край на простий люд. Кріпацтво сербського царства і самоволя панів були найбільші у Боснї, що час була під сербськими царями, час під угорським королем. Турки, з'явившись на балканськім півострові і знищивши сербське панство, разом із ним одмінили й кріпацтво. Се не було од вільнодумства Турків, а від того, що вони не знали цїни землї, бо самі не були хлїборобами. Турецька орда, звоювавши балканський півостров, подїлила між собою не землю, але людей. Людям вони дали повну волю робити як самі хочуть, землю всю віддали їм, тільки жадали од народа десятину урожаю.

Ще в кінцї XVIII віку ся десятина зовсїм не була тяжка для народа. Спагія, пан турецький, ніколи не ходив по токах

і не заглядав, скільки хто зібрав із поля, а брав стільки, скільки йому давали. До тогож, десятина брала ся тільки з хлїбів, що жались серпом. Що косило ся, з того не брали нїчого — замість усього сього була главниця, по два арати (80 сент.) з кождої хати. Іноді спагія договорював ся зі своїми людьми і вони йому десятину платили не натурою, а грішми по 10 грошів із кождого господаря. Султанови платив ся тільки гарач і порез і обидві податї нїколи не сягали до 10 грошів.

Так було ще в кінци XVIII віку і то тільки по всїх сербських землях, опріч Босни. В останнїй все старе панство сербське потурчилось і задержало за собою дещо з тих прав, які мало в старовину: земля зістала ся за ними, хоча й людям на нїй Турки дали волю: вони могли кинути свого аґу і йти на друге місце. Сього не можна було робити за добу сербського царства, коли весь простий люд був крепаками і наслїдною власністю пана.

Починаючи з початку XIX віку, коли настали великі бунти в Туреччинї, житя Сербів для одних начеб то поліпшало, бо вони стали вільні від Турків, а другій частинї воно погіршало. Наслїдуване за-

хідної цивілїзациї Турками зробило жите простого люду, як і скрізь, іще гіршим.

Число податків, виписане нами з жалоби Босняків, не так велике по иньших краях сербських у Туреччині, але й не багато менше. У всякім разї можна бачити з сього, яке тяжке жите Сербів у Туреччині і коли вони не підняли ся на Турків, то тільки тому, що в них забута всяка думка, всякий почин дїла. Воно тільки зі сторони здаєть ся, що підняти ся против уряду, що має завше готове військо, легко. На дїлїж завше виходить так, що якеб не погане було жите люду, а він усе думає, що од повстаня буде все гірш. Народ повстає тільки тодї, як його жите зразу переходить із доброго в погане, або як має тверду думку, що повстане напевно доведе його до ліпшого житя. Нї першого, нї другого у балканських Славян не могло бути. Жите їх погіршало не зразу, але по трохи, — і то завше так, що гіршало після невдачного повстаня, і само собою одбивало думку про друге повстанє. Сербія за довгий час свого вільного житя ще нї разу не подала права думати, що рух у Туреччинї найде собі підмогу в нїй. А завше бувало навпаки. За час руху в Боснї в 30 р. р. Милош, сербський князь, не

тільки не покористував ся сим, щоб помогти Сербам Боснякам, а ще поміг султанови. В частих війнах Чорногори з турецьким султаном Сербія нїколи не подала помочи. Запевне народови, який думає, що сильнїщого царя, як султан, нема й у сьвітї, не може прийти думка підняти ся проти нього. В Герцоґовинї, в тих краях, що ближчі до Чорногори, як ми бачили, не може бути великої охоти підніматн ся на султана, в далеких же краях вплив чорногорського князя не великий і дуже мало надії, щоб Чорногора могла їх освободити од Турків.

Так стояло дїло Сербів у Туреччинї.

Зовсїм неважний випадок кинув іскру і запалив ту війну, яка тільки що скінчила ся.

Не так далеко на північ від чорногорської границї живе в Герцоґовинї племя Невесінцї. Воно не має нїяких вольностей і платить Туркам усї ті податї, які платять і иньші султанові підданники. Земля, на якій живе се племя, дуже плодюча і добра до хлїборобства; таких долин, як Невесінська, у Герцоґовинї дуже мало. Але не глядячи на се, в 1874 р. там лучив ся неврожай. Одкупщики десятини, знаючи се, не явили ся туди в осени,

коли треба було збирати хлїб і глянути оком, хоч для виду, на врожай [1]). Невесінцї зібрали хлїб і без них. Зимою, вже в початку 75 р., прийшли одкупщики і зажадали такої десятини від народа, що якби її віддати, то самим нїчогосїнько не зостанеть ся. Невесінцї не захотїли її дати, а давали таку, яка справдї припадала. Одкупщики, опросивши пашу, насилали на Невесінцїв заптїїв (турецькі жандарми), яким наказано було грабити народ. Невесінцї покидали свої статки й порозбігали ся: хто в Чорногору, хто в Дальмацию. Про такі безчинства Турків заговорили скрізь. Лїтом цїсар проїздив по Дальмациї і Невесінцї просили його заступити ся за них перед султаном. Туркам усе се не дуже подобало ся і Дервіш-паша требінський нарядив комісию, розібрати жалоби Невесінцїв. У сїй комісиї був депутат і од Чорногори.

Поки комісія розбирала дїло Невесінцїв, Чорногора готовила все потрібне для повстаня. Чорногорський князь не подавав нїякого виду, що він хоче повстаня, і коли йому Невесінцї жалїли ся на своє житє, він раяв їм пождати років

[1]) Обичай такий, що хлїба з піль не можна збирати до того часу, поки не прийдуть одкупщики і не поцїнують його.

з два і він тоді почне воювати з Туреччиною. Між тим тесть князя Петро Вукотич підбивав Невесінців узяти ся за зброю.

Комісія скінчила свою роботу. Невесінці могли вернути ся до дому і там жити, як і перш. Але тільки що вони вернули на своє пожарище, як почали сварити ся з Турками, що жили в Невесіні, і побили ся. Микола післав туди Пека Павловича, свого далекого родича, командира Чевського племени, начеб то мирити їх, а на ділї, щоб він, як старий гайдамака, упорядкував Невесінців і почав бити ся з Турками на правду. Не вспіли Невесінці обернути ся зі своїми Турками, як уже Банянції, Піва, Дробняки, Гашчане і т. д. взяли ся за оружє.

Перша сварка між Турками і Невесінцями була в початку липня, а в кінцї сьогож таки місяця пограничні з Чорногорою герцоґовинські племена були вже у війні з Турками як слід.

Герцоґовинські племена, що підняли ся на Турків, були такі:

Невесінції, з воїводою попом Раданом, командирами: Радовичем і Драго Обреновичем; Гатчане з воїводою попом Богданом Зімонїчем і командиром Главатим; Півяне з Лазором Сочицею і Вуле Хаднеїчем; до Півян же були за одно

Дробняки і Езера, кожного з сих племен половина вже була під чорногорським князем, друга ще в Герцоґовині; Баняне з воївводою Максимом Бачевичем; Зубчане — сї не мали в час початку повстаня свого воївводи, тому Чорногора послала їм за воївводу попа Міню.

Разом із сими племенами повстали й меньші, от як Тробчане, яких імен ми не можемо згадати тому, що вони дуже малі — чоловіка по 50 війська найбільш. Сї племена завше були разом із иньшими більшими і самостійно нїчого не робили.

Всї сї племена, казав би чоловік, підняли ся самі на Турків, бо явного присилуваня їм не було. Шумяки на більшменьш були присилувані взяти ся за зброю; вони підняли ся зараз за першими; командиром у них був Лука Петкович, а воївводою архимандрит Мілентїй. Поповополяне тільки в вересні взяли ся за зброю, коли Лука Петкович випалив їм кілька сіл; тодї тільки вони взяли ся за оруже і вибрали за воївводу ксьондза (Поповополяне в більшій частинї католики) Лусїча.

З усїх девяти племен мали причину підняти ся на Турків тільки Невесінцї, Гатчане, що підняли ся начеб-то самі,

і присилувані до того Шумяки і Поповоляне. Всїж иньші, що робили найбільш шкоди Туркам — бо про Шумяків та Попово-Полян можна тільки й сказати, що були в повстані, а на дїлї роботи нїякої не робили, — так кажу, житє иньших племен було таке, що як би вони його змінили на чорногорське підданство, то виміняли б, як кажуть, шило на швайку, на гірше, а не на лїпше. Від чогож вони підняли ся?

Я вже згадував, що робила Чорногора (князї Данило і Микола), щоб прихилити до себе Герцоґовинцїв. Але на дїлї сього показало ся мало. Герцоґовинські пограничні племена не дуже радісно брали ся за оружє, так для більшої охоти до Пека Павловича було послано 500 Чорногорцїв із ріжних племен. Пограничним племенам зоставало ся на вибір: або бити ся з Чорногорцями, або піднимати ся на Турків. Останнє було далеко легче.

Зубчане було племя найбільш неспокійне для Чорногорцїв; вони ще памятали Луку Вукаловича, його намір вибити ся з під Турків і не піддавати ся чорногорському князеви [1]). Князь тепер дуже пиль-

[1]) За таку непокірність чорногорський князь послав було вбити Вукаловича, але йому вдало ся не тільки спасти ся од смерти, але й убити деко-

нував за ними, і користуючись тим, що Зубчане після Луки не вибирали собі воїводи, послав туди попа Міню, що мав держати їх у руках. Міня в Зубцях нічого не робив Туркам, за те викорчовував вольнодумство. Одного з земляків Л. Вукаловича, що мав повагу у народа і не дуже слухав чорногорського князя, він наказав розстріляти ні за-що, ні про-що. В сей час (у вересні) у Зубчан був уже свій воївода — Трифко Вукалович; він і всї Зубчане стали нападати на попа Міню і кричати на Чорногору. Никола позвав попа Міню на Цетінє, але йому не було ніякої кари.

Сей випадок із попом Мінею, чорногорським посланником у Герцоґовині, найліпше показує, який погляд має Чорногора на Герцоґовину і якими способами може заставляти її себе слухати. Все діло герцоґовинського повстаня є те ж саме, що зробив піп Міня з Зеком із Ів, — запевне що тільки в більших розмірах. Се зовсім не трудно запримітити розглядаючи, як ішло повстанє.

Але щоб нам яснїще уявити собі, як ішло повстанє, треба познайомити ся з обставинами самого воюваня в сьому краєви.

трих зрадників. Через се-ж він мусів утікати в Росию, де і вмер.

В краї, який захопило повстанє, є кілька городів із кріпостями, щоб боронити ся від нападу то Чорногорців, що тут під боком, то від Герцоґовинців, що доволї часто беруть ся за оружє. В городах у більшій частинї живуть одні Турки, по селах їх далеко меньш, але й тут по паланках вони поробили кули, невеличкі кріпости, які взяти без гармат доволї трудно. Кули розкидані по всїх краях Герцоґовини, багато їх пороблено нарочно, щоб зупиняти вороже військо і не дозволяти йому переходити з одного місця у друге, — такі кули далеко більші і в них завше стоїть військо. — Від того, що Герцоґовина вкрита горами і ходити не всюди можна від ярів та круч, Туркам кули дуже помагають, бо поставивши їх між гір у проходї, можна зовсїм не перепускати війська, поки не розвалиш кули. Опріч Банян, у кожному герцоґовинському племенї є по кілька кул, — і перехід війська з одного місця у друге вони роблять трудним. Герцоґовинцї і Чорногорцї хоча і звикли ходити по таких дорогах, по яких нїхто иньший ходити не може, але й їм кули в деяких місцях дуже мішають і заставляють ходити в обхід. Опріч того військо з кул може нападати на село, коли в ньому не має герцоґовин-

ського війська, спалити його, забрати все добро, і повбивати жінок і дітей. Через сеє Герцоґовинцям із самого початку повстаня прийшлось свої сїмї і добро випровадити за кордон: У Чорногору і Дальмацию. Разом із сим треба було всїх Турків, що жили в паланках та селах, загнати в городи, кріпости і не випускати їх із відтіля за харчами. Над сим усїм повстанцї працювали до кінця жовтня. З початку-ж повстаня розпочала ся вже дійсна війна.

Городи з кріпостями, що стояли в зревольтованому краї, були: на самій півночи Требіня, що стоїть недалеко від Дубровника (Раґузи) і має до нього гарну дорогу, на якій стоїть кілька чималих кул; на південно-східну сторону від нього стоїть Білече, далї Метохія, в Гатацькому полї; з відти дорога одна йде на південь у Нїкшич, а друга звертає більш на схід, в Горансько. Між сими горами проведена дорога і скрізь стояли кули. Харчі для війська і Турків, що сидїли в городах, закуповували ся в Дубровнику і по сїй дорозї розносились у всї городи. Підмога військом і всякими военними справами йшла через Клек, де турецька земля підходить до моря. Сюди все привозило ся

на кораблях і йшло через Столац і Любіне на південь.

Загнавши Турків у кріпости, повстанцям зоставало ся не допускати обозів у городи і брати їх голодом, бо взяти в бою, не маючи пушок, нічого й думати. В початку вересня у Горанському не стало харчів і Турки збирались у Метохії, в Гацькому полї, щоб провезти провіянт у Горансько. Повстанцї знали і всї свої сили зібрали в Піву і стали під Горанськом. Мухтар-паша йшов на Муратовицї. Недалеко від города зустрілись два війська. Били ся два днї і три ночи не перестаючи. На кінець Турки не видержали і побігли назад, стративши весь провіянт і багато товаришів. Горанському підходили остатнї часи. Всї харчі вийшли і коли Турки з Метохії не привезуть їх через кілька днів, город мусїтиме здати ся повстанцям. Герцоґовинцї вже міркували, як то вони будуть воювати дальше, коли візьмуть Горансько. Дїло в тім, що в Горанську було дві гармати, багато ручного оружя й пороху. Між повстанцями-ж було багато таких, що або зовсїм не мали оружя, або мали одні кремінні рушницї, якими бити ся з Турками, узброєними у скорострілки — просто сьміх. Маючи-ж у своїх руках доволї оружя,

а головно, дві пушки, Герцоґовинці зовсім інакше заговорили-б. Всї ті кули, що мішають повстанцям вільно ходити по всїх дорогах, зараз пропали би од двох-трох вистрілїв із гармати. Тодї повстанцям нїчого було-б озирати ся назад і вони йшли-б на прямець у середину Герцоґовини, де народ тільки й ждав помочи, щоб підняти ся на Турків. — Все се Герцоґовинцї добре знали і збирали всї сили, щоб знову побити Турків, доки вони в'являть ся виручити Горансько. Побіда здавала ся певна, бо Мухтар не міг зібрати й стільки війська, скільки вів перший раз. Тепер же військо раз побите, не мало стільки духа; після першого бою на Муратовицї випав перший, глибокий снїг, а Турки не звикли до морозу. — Все говорило, що побіда буде на сторонї повстанцїв — у сьому нїхто й не сумнївав ся.

Але не так склало ся, як ждало ся.

За два дни перед тим, як мали Турки знову прийти на Муратовицю, в табір до повстанцїв приїхав кореспондент ґазети „Русскій Мір", ґраф Монтеверде; він привіз із собою наказ від воїводи Петра Вукотича, що тодї стояв із чорногорським військом на границї в Тупанї. Приказ був до Пека Павловича, ватажка Чорногорцїв,

що помагали повстаню; який він був сей наказ — не звісно. Тільки після його Пеко заговорив зовсім иньшою мовою.

Мухтар-паша сам бачив, що йому не звоювати повстанців і не пробитись у Горансько; він уже післав до герцоґовинських воїводів і обіцяв їм грішми одчіпного, аби тільки його не чіпали і пропустили у Горансько. Але воїводи сього й слухати не хотїли, бо самі знали, що Горанську цїни не складеш. Павлович до приїзду Монтеверде теж про гроші і слухати не хотїв, опісля-ж почав закидати розмову на те: що хто його ще знає, чия переможе, а гроші штука вірна: куди не покладеш — помістять ся. Сочиця і иньші думали, що він шуткує і тільки сьміяли ся. Але нї! На другий день (14 вересня) Турки показали ся на Ровному перед Муратовицею. Сніг укрив бугровате місце і повстанцям можна було перелїчити всїх Турків: вони плямами чорнїли по снїгу. Військо повстанцїв висипало з курінїв і ждало тільки приказу, щоб стати в шанцї і ждати Турків, але воївод не видко було. Тільки на правому крилї Сочиця готовив ся зі своїм військом; середина і ліве крило, яке водив Пеко Павлович, стояло похмурно не знаючи, що робити і дивуючись, чом нема воївод, які завше поперед вій-

ська йшли на Турків. — Пеко вговорював попа Зімоніча йти з ним у Гацко і вдарити на Метохію, яка, як він казав, тепер без війська, не буде обороняти ся і вони її візьмуть за іграшки. Зімоніч не піддавав ся довго. Але коли Пеко сказав, що йде сам, він попустив. Треба сказати: на скільки Зімоніч був високий, здоровий чоловік, на стільки він був слабий характером і почином діла; його можна було завше збити з пантелику легко і заставити робити те, з чим він сам у думці не згоджуеть ся. Пеко пішов зі своїми Чорногорцями, а за ним і Гатчане, дивуючись, чом се вони не зостали ся битись. Сочиця з кількома своїми сотнями не міг опирати ся Туркам і вони вільно пройшли у Горансько.

Нїчого й казати, що на Метохію не вдаряли.

Після сього дїла повстанцям нїколи не лучало ся такого згодного випадку. Всї бої, що йдуть після сього аж до весни — до того часу, поки не настали крїваві бої під Нїкшичом — ведуть ся без усякої дальшої думки, а тільки для того, щоб попобити ся, або відняти у Турків кілька сотень штук худоби.

Перший бій після Муратовицї був біля Шобатових кул (17 і 18 вересня). Тут одня-

то з дві тисячі овець і кількасот рогатої худоби. З повстанців погинуло чоловіка 40—50. Дальш іде бій біля Крстаца (12 грудня). Тут Чорногорці з Пеком тільки дивили ся, як бють ся Герцоґовинці з Турками. Бій кінчив ся нічим, Турків погинуло чоловіка 10, а повстанців до 70. Після сього впять бій біля Шобатових кул, ради того тільки, щоб заграбити кілька штук худоби. З нового року (1876) починають ся великі бої під Требінями на Глухій-Смоклї і Радован-Ждрелу два рази.

Мета сих боїв: не впустити провіянту у Требіню, де був голод. Двічі повстанції били Турків, але (14 січня) напослїдок вони пробили ся до цісарської границї, забрали там харчів і вернули ся назад. Після сього дїла не чути нїяких боїв аж до кінця лютого. Побили ся на ново по дорозї між Горанськом і Метохієво у Піві. Турки були розбиті і однято від них дві гармати, яких до самої чорногорської війни не можна було зрештувати. Скоро після сього настало замирене і переговори через Родіча, дальматинського ґубернатора, з Турками. За тим ідуть бої під Нїкшічом (кінець марця і початок цьвітня), який напала голодуха і повстанції навсправжки хотїли його взяти. Микола чор-

ногорський послав їм у поміч більш 6 тисяч Чорногорів. Але й се не помогло: Мухтару-паші вдалось подати провіянт у Нікшич і повстанці од нього відступили.

До самого оголошеня війни між Чорногорою і Туреччиною у повстанців ідуть маленькі бої, але тільки для того, щоб показати, що повстане не затихло. За тим чорногорський князь Микола I приймає всіх повстанців під свою власну руку.

З самого ходу повстаня, з діла під Горанськом у вересні вже видно, куди Чорногора гне і що міркує зробити з повстаня. Намір князя стане нам іще яснїщий, коли ми глянемо на другу дипльоматичну сторону повстаня.

Ми вже бачили, що робив піп Міня в Зубцях. Се був один із дипльоматів чорногорського князя. За весь час повстаня Микола показував вид, що воно йому не любить ся і він нічим йому не помагає. Щоб більш відвести очи европейським дипльоматам, які завше дивлять ся під ліс, а не бачать, що у них робить ся під носом, — і через се ошукати їх — нема нїчого легчого, — так кажу для мани чорногорський князь поставив над усїми повстанцями за начальника Мічу Любібратіча — чоловіка що вчив ся в ріжних школах, їздив по всіх

усюдах і знав, як напустити ману. Независимість Любібратіча од чорногорського князя показувала ся тим вірніщою, що Мічо ще за Луки Вукаловича гайдамакував і був у нього писарем. Останнї лїта Любібратіч був у Сербії і там, а може ще й раньше, усвоїв собі думку з'єднаня всїх Сербів у одно (підвівши їх у підданство сербського князя). З сею думкою він поїхав у Герцоґовину, як тільки там розпочало ся дїло. З початку повстаня в Герцоґовинї, а за тим (через півтора місяця) і у Боснїї — здавало ся, що для Туреччини настав остатнїй час. Любібратіч не ховав перед Герцоґовинцями думку, що одбившись од Турків краще всього буде пристати до Сербії. Такої-ж думки держав ся архімандрит Мілентій Перович, воївода Шумяків Лука Петкович, багато з Зубчан і иньших пограничних Герцоґовинцїв. Думки сеї не цурав ся й піп Богдан Зімонїч, хоча він найбільш із усїх воївод герцоґовинських уживав од Миколи.

Думка Любібратічева не сховала ся і від чорногорського князя, але він не такий, щоб класти палець у зуби голодному вовкови. Тому Любібратіч був тілько потрібен доти, поки вся Европа не придивилась до герцоґовинського повстаня, а як воно їй скоро осточортїло і европей-

ські диплъомати стали меньш пильнувати на нього, — тоді Любібратічеві дали одставку. Се легко було зробити, бо сам він дав до сього повід. Герцоґовинські воїводи розсердили ся на нього, що він вихваляв себе в листах, а про них писалось мало. Пеко на се більш усього розсердив ся і Любібратіча прогнано найперш із нижньої Герцоґовини (в $^1/_2$ жовтня). Він перейшов у Шуму і там держав ся аж до січня 1876 р. Коли туди прийшли Чорногорці з Пеком, він перейшов у Поповополе під Любушку, де теж були гайдамацькі ватаги, а як і там йому не повело ся, то він дав себе звязати цїсарським жандармам і його послано в Лїнц. Приятелї Любібратіча, хоча - нехоча, мусїли перейти на сторону Чорногори і покаяти ся. Пеко заступив ся за Луку Петковича і Тому Томашевича, командира Зубацького і після боя на Радован Ждрелу (14 січня) послав їх на Цетінє до князя який приняв їх милостиво і одпустив їх гріхи. Архимандрит Мілентій був дуже поважний чоловік і Микола не лїчив за добре до нього сїкати ся. Иньші не показували себе явно приятелями Любібратіча, і завше одрікали ся від нього — тому їм нічого й не було.

Після Муратовиці, як Пеко пропустив Турків у Горансько, всї Герцоґовинці, а особливо Сочиця, дуже на нього нарікали, називали Вуком Бранковичем [1]). А за ним лаяли і Чорногору, що робить із ними таку нечесність. Щоб утихомирити Сочицю Петро Вукотич закликав до себе (5 грудня) всїх воївводів герцоґовинських і меньшу старшину, і при них утвердив Сочицю воївводою над Півянами. До сього часу він іще не називав ся таким іменем. Тепер, за таку ласку чорногорського уряду до себе Сочиця і все його військо позабули про зраду Пекову і навіть повеселїщали. Один сей випадок показує, на скільки Чорногора розпаскудила народ у Герцоґовині... Так самож зробила Чорногора і з Лукою Петковичем і Томою Томашевичем, потвердивши їх командирами. Тільки Томашевич на сю ласку глянув холодно і приняв її, щоб тільки не сварити ся з чорногорським князем...

Всї сї смути у Герцоґовині доволї явно показують, що власть Миколи там не дуже ще кріпка. Він не такий глухий,

---

[1]) По народнїм оповіданям Вук Бранкович зрадив Сербів у бою на Косовім полї (1389), перейшов на сторону Турків і через се Серби були побиті. Імя Вука Бранковича визиваєть ся як найгірша лайка.

та сліпий, щоб сього не бачити. Він знав усе се зараня і через те вів повстане, як ми бачимо, тільки для того, щоб губити народ і збіднити його. Як би там не було, а пограничні племена при вдачі повстаня і увільненя від Турків з'єднались би скоріще всього з Сербією. А на вдачу всї надіяли ся. Кудиб тоді ширила ся чорногорська границя? на південь, де живуть альбанські племена? Кожному видно, що так не можна, а більш усього виднїще се чорногорському князеви. Запевне, що для нього буде кориснїще, як пограничні племена не будуть мати сили, тоді вони самі оддадуть ся в його руки. Бо на скільки Герцоґовинцї не мирні, показує й те, що в цьвітнї, коли Чорногора вже явно показала, що не хоче дати розширити ся повстаню, воїводи послали виборного в Білград, щоб він договорив ся з сербським урядом. Герцоґовинцї обіцяли перейти до сербських границь і тут підняти край на Турків; їм треба було тільки помочі харчами і всякою військовою справою. Сербський уряд не згодив ся на се і раяв повстанцям мирити ся з Чорногорою.

З усього сього видно, що чорногорському князеви зовсім не потрібно було, щоб повстанцї взяли Горансько, а з ним гармати і військову справу: йому потрібно

було тільки, щоб Герцоґовинці тратили сили в війнї нїчого не добуваючи, не переставали шарпати Туреччину і заставилиб її охотою відступити Чорногорі кусок Герцоґовини... Друге дїло для Миколи був Нїкщич. В тому місцї, де стоїть Нїкшич, турецька земля врізуєть ся клином у Чорногору і на самому розї стоїть Нїкшич, кріпка кріпость. З полуденного боку таким же клином врізуєть ся Спуж, і Чорногора мало не перерізуєть ся на дві половини. Пройти через Чорногору з Нїкшича в Спуж нїчого не стоїть, бо на сїй вузкій полосї пролягає долина р. Зети. Нїкшич завше колов око Чорногорі і вона вже кілька раз силувала ся взяти сю кріпость, але нї разу не вдало ся.

Нїкшичане, все Серби потурчаки, народ кріпкий, одважний, кожен раз одбивали напади Чорногорців і зоставали ся цїлі. За час повстаня, коли Туреччина нїяк не могла втихомирити сю горсточку людей, Миколї здавало ся, що на Нїкшич прийшов останнїй час і він не задумуючись послав на підмогу повстанцям більш 6 тис. Чорногорцїв. Бо щоб не було з повстанем, а Нїкшич усе таки зостав би ся за Чорногорою і вже більш не колов би її очей.

Як не ясне було вмішуване Чорногори у повстане, але й на сей раз їй удало ся одвести очи всім тим, кому воно здавало ся лишним. Микола завше одговорював ся, що повстане йому не миле, і навіть виставив було військо на границю, говорячи, що він її хоче оберегати і не пропускати в Чорногору ні Турків, ні повстанців. Але на ділї Петро Вукотич вийшов на границю тільки для того, щоб блище бути до повстанців і подати їм поміч, коли потрібно буде. А що до того, щоб не пропускати повстанців у Чорногору, то він так робив: Кожен повстанець переходив її вільно в одиночку. А перед Рідвом, як треба було повстанцям перейти з Банян у Зубцї (а се можна було зробити тільки через Чорногору, бо зараз при границї стоять Клобук і Белече), тодї Вукотич військо розпустив, а сам пішов в Унац (у Граовськім полї), куди слїдком за ним прийшли герцоґовиньскі воїводи з військом і Пеко з Чорногорцями, якому заборонено було вступати на чорногорську землю. Побачивши Пека і чорногорських воївод у себе в хатї, Вукотич почав кричати, що вони хотять його вбити, що біля нього не має тепер війська, так із ним можуть зробити все, що їм хочеть ся. І тільки накричавшись

до сита, він почав їм наказувати, як іти під Требіню і що там робити. Микола й сам не цурав ся переписувати ся з Пеком; се він робив завше через воїводу Машу Вербіцу; тільки один раз сам йому писав (16 січня) по тому поводу, що з Дубровника (Рагузи) була кимось послана телеграма князеви: „Господару, твої Чорногорці мруть із голоду“. Князь думав було, що се зробив Пеко і через те уважав потрібним його вилаяти. На сьому письмі Пеко зробив хрест — (він не грамотний) і той же Чорногорець, що приніс письмо, відніс його назад.

От же який не був причепа Микола до Герцоговинців, а все таки на ділї він був дуже полохливий (сю стророну характеру вже показує його боязнь всесербської думки). Як почали ся переговори про замирене з ґенералом Радічем і коли Веселїцький - Божидарович від Горчакова радив повстанцям помирити ся і пристати на Андрашеві реформи, — Микола подумав було, що Росия запевне хоче втихомирити повстане, і шепнув Вукотичеві, щоб повстаня більш не було. Вукотич трохи погарячив ся і звелїв було повстанцям готовити ся до миру... Тільки згодї, коли стало видно, що Росия й сама не знає, чи добре дїло повстане, чи нї, і нїяких

мір проти нього не приймає, тоді Микола ще більш наліг на повстанців, почав не оглядаючись їм помагати, бо вже звірив ся, що їм його рук не минути.

Тепер ми бачимо, що за річ була герцоґовинське повстанє: Більша частина повстанців по самій постанові свого житя не мала ніякої причини воювати з Турками. Чорногора — завше дбаючи за розширенє своїх границь, роздула діло Невесїнців і заставила герцоґовинські племена йти проти своєї користи: воювати з Турками, щоб у кінці кінців замінити своє яке-таке житє на далеко поганьше під чорногорським князем. Саме повстанє було так ведене, щоб не могло принести великої шкоди Туркам, а тільки стратити сили Герцоґовинців. На послїдок, чорногорський уряд (князь) хотів було кинути повстанців самих, не боячись нї Бога, нї соромячись людей, а тільки припадок поміг йому не показати себе явним зрадником перед Герцоґовинцями...

Здаєть ся, я не помиляюсь говорячи так...

Я нарочно задержав ся довше на герцоґовинському повстані, щоб показати, на скільки тут було самостійної роботи повстанців і як із ними робила Чорногора. Такеж саме було і з повстанєм у Боснїї,

що розпочало ся півтора місяця після герцоґовинського.

Подивившись на нього ми глянем на переговори між Сербією і Чорногорою і як завязалась їх війна з Турками.

II.

Повстане у Боснії і Болгарії.

Чутка про герцоґовинське повстане з самого того дня, коли воно почало ся, росла не по днях, а по часах та мінутах. Тільки й чути було скрізь, що там, то там герцоґовинські повстанці побили в десятеро більшу силу Турків: Туреччина не видержить і мусить розпасти ся. Люде не хотїли пильно придивляти ся до дїла і радїли, що воно йде так, як їм бажає ся... Але й без сих веселих думок, що обняли весь славянський сьвіт, сербський уряд не дрімав. Згадаймо, що думка обєднаня всїх Сербів проняла кожного урядника у князївстві і він спить і бачить, як то буде господарювати в нових, добутих від Турків землях. Герцоґовинське повстане, що росло не по днях, а по часах, дало сербському каламареві надію, що Боснія скорим часом, пильною

годиною буде їхня. Уряд сербський зараз же послав у Боснію своїх людей з грішми підняти й там повстанє.

Ми вже бачили, яке житє Сербо-Босняка: йому й у голову не може запасти думка підняти ся проти своїх панів і уряду, який він уважає найсильнїйшим на сьвітї... „На сьвітї“, каже Босняк зо слів Турків, „є одно тільки царство — Туреччина, всї иньші тільки королївства“. Але й у Боснїї є один край, у якому люде не дуже полохливі. Се північно-західний куток, або країна. В сьому країї якось із давних давен народ не звик покоряти ся; гайдамаки нїколи не переводили ся в козарських і гермецьких горах, народ не раз піднимав ся і давав себе в знаки турецькому урядови. В сей то край і завитали посланцї сербського уряду. Явилось кілька охочих із цїсарських Сербів, Хорватів і Хоруганів; прийшла військова справа і на першу пречисту (15 серпня) почала ся робота.

Повстанє й тут, як і у Герцоґовинї почало ся тим, що сїмї і всяке добро повстанцї почали перепроваджувати за кордон у цїсарщину. Дальша праця сього повстаня була відмінна від герцоґовинського: у Герцоґовинцїв були місця, куди Турки не могли дістати ся за повстан-

цями: Баняне, Зубці і на остаток Чорногора, з якої повстанці добували все потрібне для войованя; у Босняків нічого того не було. Турки могли гнати ся за повстанцями аж до самого цісарського кордону, за яким вони не сьміли збирати ся в ватаги і носити оружє.

З першу цїсарщина дивила ся через пальцї на повстанє у Боснії і Герцоґовинї, особливо в першій, бо мала надію, що Босняки захотять бути підданими цїсаря, але як розсмакувала дїло, почала інакше робити. Не тільки повстанцї не сьміли переходити кордон, а лучало ся, що жандарми не пускали жінок і дїтей, які втїкали на той бік кордону через ріку Унну. Може багато й видуманого є в тому, буцїм Турки перед очима цїсарських жандармів убивали жінок і дїтей, що втїкали. — В решті се ще колись вияснить ся; головне в тім, що повстанцї не могли ждати собі полегкости від цїсарщини; вони мусїли в самій Боснії так зробити, щоб було де оддихати після боїв із Турками. В сьому їм багато помогли великі гори вкриті лїсами. Тут вони робили засїки і могли довго обороняти ся від Турків, тим більше, що ті не могли зібрати стільки війська, щоб облягти і добувати повстанцїв у сїчах.

Люде, посланції сербського уряду, були дуже мало спосібні до того діла, до якого їх приставлено: вони не могли упорядкувати повстане так, щоб воно держало ся купи. — Всї повстанцї розбивали ся на загони і кожний з них робив, що сам хотїв. По Боснїї є багато панських дворів і Турків живе по селах далеко більш, нїж у Герцоґовинї; до них то і взяли ся повстанцї. Можна сказати, що в сьому й було все повстане. Тут не було того, щоб повстане упорядкувало з себе якусь державу, постановило свої закони житя, вибралоб людей, що заправлялиб усїм дїлом — нїчого такого, кажу, не було. Правда, що такого упорядкованя не було й у герцоґовинськім повстаню; але там була зовсїм иньша постанова дїла; там була під боком Чорногора, що всьому давала порядок. Повстанцї були не що иньше, як тільки військо Чорногори, військо, яке й не хотїло би слухати її, та повинно було. У Боснїї починатель дїла, сербський уряд, був далеко, йогож посланцї не вміли нїчого путнього зробити. З босанських же ватажків нї оден не мав хисту до громадського упорядкованя; всї вони (піп Коран, Голуб Бабіч, Пеція) були би більш-менш добрі атамани загонів, але не знали нїчого про громадське упорядковане

і його потреби. Їм здавало ся доволї й того, що вони бють ся, а упорядковувати громаду — се вже дїло сербського уряду, який і зробить усе, що треба, як Турки до ноги будуть вибиті. Між тим повстанє Сербів (1804—13 і з 1815 рр.) і здобуло, чого хотїло, можна сказати, через те тільки, що з першого-ж дня, як почало ся дїло, громада була упорядкована в державу, і як така могла сильнїще опирати ся Туркам — турецькій державі. Був між босанськими повстанцями один чоловік, на якого можна булоб надїяти ся, що він зробить щось більш для повстанців, нїж прості загони — се Пелагіч. Але, треба правду сказати, він більш дбав про те: як повинна упорядкувати ся земля після того, коли Турки будуть уже вигнані. Упорядкованє своє Пелагіч видумував і за Боснїю і Герцоґовину. В своїх 23 §§. упорядкованя нї одним словом не споминає, як і що тепер робити, а тільки вже тодї, як хтось визволить Босняків із під Турків, хоча й свої §§. пише „для тих, хто турбуєть ся одняти Боснїю“, (онима, која се довијају, да Босну добију). Я привів би кілька §§. з його „Усташки програм или боље речи проглас усташких права“, так, правду сказати — жалко паперу. Коротко кажучи,

там прописано все, не достає тільки §. для ложок, якими повинні їсти люде будучої державн. Хай так. Для приміру випишемо кілька меньших §§.:

§. 17. Право адвоцираня укида се, почем се осведочило, да адвокати завадяю і пропаштую народ. Ако су закони добри и судиє поштене, то че свако правду своју без адвоката и кадия (слов. турецьке: судя) добити. Ако ли ово није овако, онда (тодї) треба рдьаве (погані) законе уништити і праведне прописати, а неправедне судије истерати и поштене поставити".

§. 18. За коматаре (лихварі) и кајитари (мошенники) строг закон прописати".

§. 19. Стојеча војска (реґулярне) или нека се сосвим укине, или на најмани брой (число) смањи, јер грдне (великі) штете народу причињава у сваком погледу" і т. д. Кожному видко, скільки такі закони стосували ся до того, що робило ся в Боснії? Запевне, що робота в XX віці не може нїчого помогти теперішнїй працї. Про те Пелагіч над сим не подумав і стратив за дарма час — по меньшій мірі...

Але, як кажуть, не тільки й сьвіта, що в вікнї. Служити дїлу визволеня Босняків від турецької неволї, взяв ся Петро

Караджорджевич, внук Юрія Петровича, „верховного вожда“ в першому сербському повстані, прозваного Турками Кара Джордже (Чорний Юрій). Петро прийшов між повстанців, як простий чоловік, не хотів бути ніяким старшиною; багато свого маєтку він потратив на всяку військову справу за босняцьке повстане. Цісарщина дозволила йому все закупити і перевозити від того, що він самим своїм племям (Караджорджевичів прогнали з Сербії Обреновичі) перечив сербському князеви Міляну Обреновичу IV. Цісарщині завести непорозуміне між Боснією і Сербією було на руку і вона багато де в чому помагала Петрови.

Чутка, що Петро Караджорджевич між повстанцями, скоро пронесла ся і по Боснії і по сусідних краях у цісарщині. Простий народ зараз подумав, що тепер повстане упорядкуєть ся гаразд, і ватагами приставав до повстанців. Кажуть, у кілька день зібралось більш 6 тисяч війська. Петро мусів би і против волї стануги старшиною, а може й самим головою у повстані; до сьогож часу він був простим воїном, терпів і голод і холод не меньш иньших і бив ся з Турками не гірш від найзавзятійших повстанців. Трудно думати, щоб діло повстаня, ведене рукою

Петра мало не зовсїм добрий кінець... Але раньш, нїж він приняв ся за се, йому підставлено ногу.

Мілян Обренович і весь сербський уряд прочувши за Петра, перелякав ся; зараз йому прийшло в голову, що Боснїя стане вільна і поставить собі за князя Петра; та того мало: Мілян Обренович сидить на своему престолї на самому краєчку; всї його прислужники боять ся, що він через який час зовсїм упаде. Коли й тепер його князюванє таке слабе, то щож буде, коли Петро зробить ся князем у Боснїї? Тодї нїчого й думати сидїти на престолї у Сербії, а хоч зараз пакуй ся та завчасу рушай на кубанські степи... На сей раз сербський уряд ясно показав, що йому не тільки йшло про волю своїх братів у Боснїї — скільки про те, щоб їх ощасливити своїми порядками і збиранєм із їх гроший у свою кишеню. До Петра були підіслані зрадники, а як вони його не змогли убити, то сербський уряд післав сказати повстанцям, що він їх визволить із неволї, дасть їм усякого добра (сказано: цїлі гори блага) тільки з тою умовою, щоб між ними не було Петра. Найтверезїйші і найрозумнїйші повстанцї розібрали, що їм буде більш користи від сербського уряду, який все має більшу силу,

ніж від одного зовсім засебного чоловіка. Зібрала ся рада, на неї покликали Петра і Пелагіча, який був одним із найбільших старшин і той сказав йому прямо: сербський уряд нам обіцяє всяку поміч, він і може її дати, але наказує, щоб тебе не було між нами. Сам бачиш, в якій ми нуждї; хто більш дає, того ми мусимо й називати своїм паном; так скільки ми не поважаємо тебе, бо бачимо всї твою щирість, але нужда заставляє просити тебе йти від нас. Петро пішов. Але сербському урядови й сього мало було і от усї сербські ґазети, а більш усього ліберальний „Исток“, почали кричати, що Петро шахрував із Турками і за те його повстанцї прогнали від себе. Тут не диво, що сербські ґазети так кричали — од льокаїв не можна иньшого й ждати — а диво те, що нї один із повстанців, що знали все діло, не сказав, і до сеї пори, як воно було...

Як же здержав свою обіцянку сербський уряд?

До самого початку війни Сербії з Туреччиною (18 червня) босняцькі повстанцї не добули нїякої дійсної помочи; опісляж, коли почалась війна, сербське військо увійшло у Боснію через р. Дріну біля Белїни. Яка була його поведїнка

в сьому краеви — бачити мемо за час війни Сербії; повстанцї здобули собі від сербського уряду за головного ватажка полковника Деспотовича, якого вся робота була в тім, що він привів повстанців до присяги підданства князю Міляну і весь час, аж поки скінчила ся перша сербська війна, стояв тихо, не зачіпав Турків. За таку працю він добув від свого начальства чин ґенерала і як осточортїло вже йому стояти під Лївном, то він дав себе ухопити цїсарським жандармам. Здаеть ся, кождому видно, що від такої помочи багато користи нема нї для повстаня, нї для остального люду в тім краї.

Щоби вже до решти скінчити з босняцьким повстанем, додам, що воно до останнього часу не могло нї поширити ся, нї наробити справдї якої шкоди турецькому урядови, опріч того, що дало повід нарікати на Туреччину, як усїм Славянам, так і иньшим народам цїкавим до сього і не дбаючим набити свою кишеню здирством із турецьких підданих. — До Босняків ми ще вернемо у свій час, а тепер кілька слів про повстане в Болгарії.

„Як мае вже що скласти ся, то де той і розум дїнеть ся!“ кажуть люде — оттак було і з болгарським повстанем.

Здаєть ся, піврічного повстаня у Боснії і Герцоґовині без жадної користи булоб доволї для людей, щоб побачити, що тут щось непевне. Так ніж! Кожному хотїло ся, щоб Туреччини не було вже й слїду, а через се всяка чутка про який небудь пустяковий бій у Герцоґовині або Боснії давала повід охочим думати, що повстанцї стоять уже аж під самим Царгородом і ось-ось мало не хоплять за бороду самого султана. Від сього, нема нїчого кумедного, що як закопотило ся в Болгарії, зараз почали говорити й за Царгород і за султана, що йому вже зовсїм не жити. Справдї, у маю 1876 р. блискавкою пройшла сьвіт чутка, — що Болгарія також підняла ся на Турків. Се вже не жарти. Болгар у Туреччинї далеко більш від Сербів і вони народ більш грошовитий, — Балканські гори під боком, Сербія теж.. як не крути, як не верти, а султанови ввірвала ся нитка. Чоловікови, що спокійно думає і знає житє Болгар у Туреччинї хоч за останнїй вік, здавались би такі думки дуже широкими. Але як нарочно дїла останнїх місяців ішли так, а до тогож іще гам та крик, що й подумати до ладу нїколи було. Можна казати, весь сьвіт повірив дійсности болгарського повстаня і його силї.

Між тим дїло стояло так: З початку сього віку, за час війн Сербів і Москалїв із Турками, Болгари нїколи не показували великої охоти до бійок із Турками. Така поява дуже проста: Вся Болгарія, особливо на південь від Балкана, дуже благородна земля і через се Турки найбільш тут оселили ся. Болгари завше були у них на очах і не маючи надїї визволити ся від них, перестали й думати про війни. Перше сербське повстанє захопило тільки крихту Болгар, що сидїли по Тімоку. Мало було надїї на вдачу сього повстаня і Болгари по той бік Тімока не ворушили ся. Розпочали ся війни Росиян із Турками, бити ся нераз приходило ся і на болгарській землї. Тепер більш було надїї на поміч і вдачу війни. Болгари, хоч і не всї, взяли ся за оружє. Але цар Микола хотів тільки провчити турецького султана і нїколи не думав помагати його підданим Болгарам, воювати з султаном. Цар Микола держав ся слів апостола: всяка душа властям своїм повинна покоряти ся, бо вони бідкують ся про душі їх. Роздане оружє Болгарам було від них відняте і всїх непокірних втихомирено... Така поведїнка Росиян відбила всяку охоту у Болгар брати ся за оружє. Пізнїще ро-

сийські царі зробили ще меньш можливим повстанє Болгар на Турків.

Кавказ на кінець був узятий і сила Черкесів від благодаті російського уряду тїкала в Туреччину. Султан дав їм оселити ся навкруг Балкана між Болгарами. Тепер, маючи між собою народ, готовий при першому шелесту накинути ся на них, Болгари стали ще тихіщими.

Але знанє себе і своєї історії, яке почало ся у болгарської молодїжи, не могло вдержати горячих натур у покої: багато з них вертали з закордонних шкіл і ставали учителями свого люду в школах, які заводили ся мало не в кожному селї, — ще гарячіщі збирали ся в ватаги, закуповували оружє і появляли ся на рідній землї, з думкою підняти народ і скинути пятьсотлїтнє ярмо. Вони ще не вспіли добрати ся на Балкан, як бували вже перебиті всі. На місце поляглих з'являли ся нові з тим самим наміром. З кожним роком потреба повстаня болгарської молодежі здавала ся сильнїщою і мусів настати час, коли воно вибухло би. Але чи в 1876 р. було воно можливе? Нї. Весь народ простий все таки держав ся тої думки, що з султаном нїчого не вдїєш; він не мав надії, не вірив у свої сили і не ворушив ся.

Між тим герцоґовинське і босанське повстане розпалювало надії молодіжи, окриляло їх і вони полетіли у рідну сторону. На поміч їм з'явило ся кілька Чорногорів, Сербів і ин. Оруже було, але народ не ворушив ся. Кілька маленьких бійок сеї молодіжи з Турками дали повід говорити, що мало не весь народ болгарський підняв ся на Турків. Туреччина налякана першими двома повстанями, з якими не могла ніяк справити ся, злякала ся початого діла в Болгарії і наказала гасити його Черкесам і Туркам, що жили між Болгарами. Більш нічого й не бажало ся. Тут розпочала ся така різня, що ніхто не зможе її описати: Черкеси і Башибожуки нападали на мирні села, грабили людей, безчестили жінок і дївчат, розбивали дітей, палили, набивали живих на палї... і не вичислиш усіх мук, які приходило ся терпіти Болгарам. Цікаве в сій різнї те, що не було жадного випадку спереченя Болгар із Турками: їх різали, як баранів. У той час, як се діяло ся, про різню дуже кричали: говорило ся, що буцїм Болгар вирізано більш 60 тисяч; тепер же льорд Лаярд, представник Анґлії в Царгородї, каже, що в різнї погинуло 3½ тисяча і то разом Болгар і Турків. Кому вірити, — не можна до

ладу сказати. Здаєть ся, що 60 тисяч вже дуже багато, а $3^1/_2$ дуже мало. Але запевно, що одних і других погинуло не більш 10 тисяч. Те, що Болгари не били ся з Турками, коли сї їх різали, найяснїще показує, що болгарський народ дуже мало має віри в себе і не має ще надії справити ся з Турками.

Хоч болгарське повстанє меньш від двох попереднїх мало сили, так що його й назвати трудно повстанєм, однако воно більш наробило, нїж ті сильнїщі.

До сього часу Сербія і Чорногора тільки збирали ся воювати з Турками, але не відважували ся: Европейські держави, а більш цїсарщина, бояли ся руху на балканськім півострові і всїми силами противили ся війнї Сербії з Туреччиною. Цїсарщина навіть виставила військо на границю сербську, щоб вона бояла ся і сидїла тихо.

Після-ж болгарської різнї, коли рознесло ся, що Турки мордують і нївечать народ, нї один дипльомат не мав відваги боронити Туреччину, і Біконсфільд прямо сказав, що в дїла Сербії з Туреччиною нїхто не має права тикати носа. Таким способом болгарська війна розвязала руки Сербії. — Се раз. А друге: повстанє болгарське мало притик і на те, як вела ся

війна Сербії. Ось як се вийшло. В кінци цьвітня 1876 р. прибув у Сербію ґенерал Черняєв. Він їхав через Волощину, зупиняв ся в Букарешті і иньших городах, де є багато Болгар; він говорив із ними про повстанє, яке тільки що починало ся. Купцї болгарські розказували Черняєву, що тепер у Волощині не найдеш купити ні одної рушниці, ні одного пістоля — все куплено і перевезено в Болгарію. В самій Болгариї, розказували вони, зроблені великі склади всякого оружя. Само повстанє заготовляло ся більш десятка років і осе тепер тільки почало ся. Черняєв приїхав у Сербію з такими надіями на Болгар, що й Господи! Сербський уряд зараз же його пошив у головного команданта сербського війська. До сього часу вже міркували в Сербії, як вести війну, куди післати більш війська, куди меньш, щоб тільки боронити границю і т. д. Серби міркували воювати так, як робив се Караджордж у 1809 р. Головне військо післати на полуденно-західну сторону, через Сјеніїцу, Новий Базар, де вузким куском Туреччини відділяєть ся Чорногора від Сербії; друге, також велике військо, післати через Дріну у Боснїю; а на Тімоції і Делїградї (полуденно-східний край) поставити тільки сторожеве військо. Зда-

вало ся, що розпорядок був добрий і вже випробований, бо туди пішлоб більше військо, все свій люд — Серби, а на другому краї Болгари, на яких далеко меньш можна положити ся, (по правдї сказати, Сербія і не мала права надіяти ся на Болгар)*). Між тим Черняєв, підговоривши князя, змінив сей намір і повів військо зовсім не туди, куди треба було, але у Болгарію. Як ішла війна Сербії і що наробив (по части) такий спосіб війни, побачимо пізнійше. Тепер же закінчім із повстанями.

Ми бачили, що нї одно з трьох повстань не було дїлом самого народа, — не тому, що воно було не потрібне, — потребу в ньому ми бачили з житя люду в Туреччинї, — а тому, що уряди самостійних сербських держав підбили частину Герцоґовинцїв і Босняків підняти ся, а до сього ще Герцоґовинцї плили проти власної користи. Більш усього самостійним можнаб уважати повстанє в Болгарії, колиб воно було повстанє, а не різня Болгар Турками.

Перша невдача повстань уже те, що вони не ширили ся, а від сього і весь їх кінець.

---

*) Диви про се „Кнеж. Србија“.

Причина невдачі лежить у початку повстаня: колиб воно повстало само собою, без усякого нацьковуваня, – се значилоб, що народ має віру в самого себе, знає свої потреби і способи їх вдовольнити. Знанє се і віра в себе не моглиб бути тільки в одному якому небудь місці, племені, чи що, а булиб у головах більш меньш усього народа. — Повстанє в такім разї митю розширилось би і кінець його був би ще питанє, — більш того, що воно малоб повну вдачу. Для Боснії і Герцоґовини міг би ще бути і другий почин повстаня і щасливий кінець. Се моглоб бути, тоді, як би Чорногора була не самовільна держава з початком аристократизму і голої бідноти, але вільна громада людей; як би Сербія не прямцювала до того, що чинить собою тепер Чорногора, як держава, а помагалаб більшому ширеню громадського богацтва, як у хазяйських статках, так і чоловічих почуванях, — тоді ні Чорногорі не приходилось би бояти ся Сербії і ради сього губити народ, і Герцоґовинці та Босняки самі зналиб, що то є воля, бо бачилиб її перед очима, а випестувані чоловічі почуваня не дали би вільним Сербам держати своє знанє і богацтво в запасї, але помагали би братам у неволї. — Тодї

піднялось би повстане не ради Миколи I Петровича і Міляна Обреновича IV, а ради людськости і чоловічих прав.

Е, колиб!... коли сього „колиб“ — не має, а є те, що є. А се „є“ забажало визволити Сербів із під Турків силою війська — тим, що є і у Турків. Значить, самі Серби в Туреччині не мають нїякої особистої причини схиляти ся на сю, або на ту сторону, а хто їх забере, за тим вони й останутъ ся. Часи показали, хто має в собі більш сили: чи гниюча Туреччина, чи цьвітуча Сербія і Чорногора. Який їх цьвіт, ми бачили, тільки не знаємо, чого, бач, він цьвіт?

III.

Війна Сербів та Чорногорців.

В той час, коли Герцоґовинці та Босняки вкстеляли своїм трупом доли й гори, бючись із Турками, простягали руки до своїх вільних братів, щоб ішли їм на поміч, — сербський і чорногорський уряди, що заварили все се повстане і підбивали до нього народ, тепер нїяк не могли договорити ся, як вони поділять між собою Туреччину, коли вона пропаде. Повстане йшло, народ у Боснїї і Герцоґовинї гинув,

а уряди вільних братів тим меньш мали надії договорити ся до чогось, бо гибель Туреччини здавала ся неминучою. Деж таки: коли вона не справить ся з повстанцями, в яких велика недостача військової справи, а тож як ударить справжнє військо з гарматами, офіцерами і всякою справою та ще з двох кінців, - ні, де вже Туреччині вдержати ся! Уряди міняли ся післанцями, половинили Туреччину і здавало ся кінця тому не буде. Договорити ся вспіли тільки літом 1876 р., перед самісіньким початком війни!

Та були й иньші причини, через які Сербії не можна було починати війни. Цісарщина ще з початку герцоґовинського повстаня сказала, що як тільки Сербія задумає пустити ся у війну з Туреччиною, то її військо піде на Сербію. Знову-ж у Сербії не було доволї грошей і справи, бо уряд, бачте, не знав, що Сербії не сьогодня, так завтра прийдеть ся мати війну з Туреччиною. — Для урядових людей, що більш нїчого й не роблять, як тільки кричать про війну, війна сама була новинкою; вони мабуть не знали, що для війни потрібно мати оружє, гармати і всяку иньшу справу, бо все се вони кинули ся закуповувати, як війна сиділа на носї.

А чи хотів народ сербський і чорногорський війни з Туреччиною? Про Чорногорців нічого й говорити, бо вся Чорногора не що иньше, як оден військовий табор, завсїди готовий воювати, який і не знає иньшого житя, опріч війни. Сербія друге дїло — тут народ, що звик до хлїборобства, мирного житя, давно не воював і мав стільки на прожиток, що не потрібно йому заробляти на стороні війною та розбойом, як Чорногорцям. На війну з Турками могло його закортїти хиба від думки, що брати мучать ся в неволї, що треба їм дати поміч визволити ся з тої муки. Тількиж до такої думки може дійти народ дуже осьвічений і високо чесний, до тогож живучий у державі, що справдї не мучить нї кришечку його самого. До сього часу у сьвітї нема ще такої держави, в якій народ міг би так викохати свої чоловічі почуваня, що був би готовий умирати за свого брата. У Сербії меньш усього могло так бути. Правда, що всї Серби більш-меньш учені бажали визволеня всього сербського люду з під Турків; пристало до них багато й простого люду, що співає й тепер про тяжкість житя під Турками. Тількиж усе се не могло заставити сербський народ так бажати війни з Турками, щоб почати її не вважаючи нї на що. Сербський уряд

постарав ся повести дїло так, що одбив у народа й ту невелику охоту до війни, яку він мав.

В осени тогож таки 75 р., коли розгоряло ся повстане, була зібрана скупштина (державна рада). На ній між иньшим говорило ся і про війну. Скупштина наказала урядови достати грошей (3 мілїони) і одну третину дати в поміч повстанцям, на другу готовити ся до війни, а третю мати в запасї на час війни. Всеж таки скупштина не дала права урядови починати війну з Турками, а тільки помагати повстанцям, хоч би ся поміч викликала війну. Рішити, чи починати війну з Турками, чи нї, могла тільки скупштина; а як зробити, — треба було підождати, поки вияснить ся дїло. За час же скупштини нїяк не можна було найти ладу, чи має Сербія всю потрібну справу до війни, чи нї. Рістіч, найславнїщий мінїстер, казав скупштинї, що Сербія готова до війни, а в той час князеви говорив, що не готова. Як Рістіча князь звів на очи зі скупштиною й робота його вияснила ся, тодї скинуто його з мінїстра.

Тільки від сього не багато прийшло помочи дїлу. Цїлісїньку зиму йшли оті договори урядів; нїхто не знав, що й як

буде; торговля стала, всяка иньша праця теж, бо військо з весни почало збирати ся, поле зостало ся необробленим; до всього сього така довга непевність, що й як буде, наводила на народ сум і одбивала всяку охоту до війни. Між тим Рістічева часопись „Исток“ у одно кричала, чому Сербія не починає війни, все готово давним давно до війни. Вся письменна громада сербська і з того боку Сави і Дунаю при кожній звістці за битву повстанців аж зубами скреготала: Чому Сербія не починає війни?

Крики „Истока“ і тогобічних сербських часописий, нарікання на уряд Калевичів, до тогож ріжні інтриґи, заставили Міляна покликати за міністра знов Рістіча, бо він чоловік далеко хитріщий від иньших. Рістіч справді почав діло вести до війни. Зараз же $^{9}/_{21}$ мая видав закон про moratorium: що перестаєть ся сплачувати довги, поновлена заборона продавати хліб і худобу на сторону і т. и.

Все, здавало ся, йшло до війни, тільки скупштина, що одна мала право дозволити урядови війну, не скликала ся. Між тим $^{13}/_{25}$ мая заборонено вільність друку: „Старо Ослободьенье“, „Видов Дан“, „Шумадия“ і ин. часописі перестали виходити;

нї народ, нї письменна його частина не могли нїчогісїнько сказати сербській громадї про роботу уряду. Тепер він став самовільним і робив, що йому хотїло ся. Правда, що сербський устав (конституція) дозволяє урядови на час війни видавати такі закони, тількиж саму війну уряд не сьміє започинати без наказу скупштини, а про се то Рістічевий уряд і не захотїв питати народа. Хай би ще й так. Казав би чоловік, що час дуже горячий і нїколи було питати народа, чи можна починати війну. Тільки-ж уряд проголошуючи moratorium, задавивши вільність друку і самоуправи у громадах, повертаючи весь народ у військовий табор і сам не знав, чи буде війна, чи нї. Йому тільки треба було заліпити громадї очи, а там робити, що сам схоче.

За три днї до початку війни уряд не знав іще, що буде. А народ давно вже говорив: коли з нас візьмуть 1 дукат на війну, то ми дамо чотири, тільки-б її не було. Та уряд на се не звертав ніякої уваги. Рістіч, памятаючи, що Михайло вигнав Турків із сербських кріпостий переговорами (р. 1867), думав було й собі Боснїю та Герцоґовину забрати у свої руки одними переговорами з Портою. Дїло

до сього не дійшло. Після половини червня Дізраелї, перший мінїстер Анґлїї, сказав у державній радї, що у відносини Порти з її васальними державами мішати ся нїхто не сьміє. Се розвязало Сербії руки, і 18 червня почала ся війна.

Сама постанова війни з Туреччиною сербським урядом була дуже погана. В своїй проклямациї военній Мілян сказав, що він переступає сербську межу без наміру половинити Туреччину, а тільки в імя „правди, волї і цівілїзациї“. Перш усього такий намір дуже не зрозумілий. Як можна завести „правду, волю і цівілїзацію“ не проганяючи Турків із славянських земель, не зміняючи турецьких порядків, не відділяючи від турецького уряду славянських земель у Туреччинї? Сам уряд сербський, значить, починав війну з Турками не за з'єднанє всього сербського люду на балканськім півострові, а за щось иньше: за „правду, волю і цівілїзацію“. Як же се він думав зробити?

Для сього гляньмо на саму війну і до чого вона привела.

Я вже споминав, що найбільше сербське військо під Черняєвом пішло по дорозї на Ніш у болгарську землю. Далеко менше військо (менш 10 тисяч) перейшло Дріну у Боснїю і стільки-ж через гори Явір

на Сиеніцу, Новий-Базар у Стару Сербію. До приїзду Черняєва сербська військова старшина розбирала так, що найбільше військо пустить через Явір і Дріну, проти Ніша-ж і на східній межі поставить тільки охоронне військо, щоб Турки не продерлись у Сербію. Вигода в сьому була та, що по Боснії й Старій Сербії біля Сиеніци та Нового Базара все Серби; знов же з Явора до Чорногори рукою подати. Між тим біля Ніша Сербів мало, а чим далї на південь до Цариграду, все Болгари, народ хоч і рідний, та всеж не свій. Але Черняєву хотілось скорішче одслужити молебень у сьв. Софії у Цариградї, а через Ніш дорога була проста. То тогож князеви Мілянови не хотїло ся народови споминати про Караджорджа, що в 1809 р., як захотїв підняти всїх Сербів, то з найбільшим військом пішов через Явір, а друге мало чим менше післав через Дріну на Сараєво. І певне, що колиб тодї не було зради від старшини у Делїградї против Ніша, то Мілянови Обреновичу IV не прийшлось би воювати з Туреччиною у 1876 р.

Та як би там не було, тільки Мілян із Черняєвом переспоривши всю старшину повели найбільше військо навпростець

у Цариград через землю чужого Сербам народа. Та давно вже звісно, що хто простує, той дома не ночує. Черняєв не то, що не дійшов і до половини дороги у Цариград, а ще мусів подати ся назад і впустити Турків у Сербію, де вони спалили Княжевацький і Алексїнацький округи і всю східну (по Тімоку) і полуденно-східну країну Сербії. В половинї жовтня Сербія мусіла замирити ся з Туреччиною, бо Абдуль-Керім паша прорвав ся через гори біля Делїграда і спустив ся у Моравську долину, а тут перепони йому нїде не могло бути. Зробити се замирене Сербії помогла Росія.

Треба сказати, що з початку сербське військо дуже охочо било ся з Турками. Переходячи границю Серби цїлували землю своїх дїдів, колись то вільну, а тепер потоптану Турками. Тільки чим далї йшла війна, тим меньш сербське військо мало охоти бити ся, так що на останку багато їх навіть одстрілювали собі пальцї, щоб тільки пустили їх із війська до дому.

Справдї чудне се дїло: народ, що у початку нашого віку без усякої військової справи бив ся з Турками 9 лїт, не втомлював ся війною, не поступав ся, й на

оден крок перед Турками, тепер біжить із поля, одстрілює собі пальці, не хоче зовсїм бити ся. Ще чуднїще, що кінець сей зовсїм не похожий на початок сеї-ж війни.

Тільки як воно не чудно, а все таки дїло зовсїм просте. Серби йшли й били ся за визволене своїх братів від неволї; між тим їх повели бити ся не за Сербів, а за Болгарів, про яких самож начальство сербське розказувало простому людови, що вони зовсїм не люде, а чорт зна що. Болгари й самі не могли довіряти багато Сербам бачучи, як ті знущають ся над ними. Тільки се не важне; далеко важнїще те, що робилось у Сербії дома.

Уряд придавивши вільність друку і громадської самоуправи дав прихильникам своїм силу робити, що сами хочуть. Нікому не можна було зконтролювати працю уряду, а він робив так, що хто його зна, де було більш „правди, волї і цівілїзації“, чи в Туреччинї, чи в Сербії. Сїльська старшина вибрана, не громадою, але постановлена урядом не хотїла дбати на користь громадську. До того на сії місця попали люде, яким народ не довіряв, значить вороги його, і вони старали ся більш, щоб мати собі якусь поживу. Вва-

жаючи на те, що хозяїнів не має дома, а жінки завше як баби, — вони забирали від них останню овечку та порося, буцїм то на військо, а справдї на те, щоб продати і гроші забрати в свою кишеню.

Теж саме урядове начальство — чиновники — робило й у війську: нї оден із них не йшов із оружем бити ся, але сидїв у таборі, співав, не додавав харчів, а продавав і тодї, коли простий мужик лив свою кров, чиновники проливали пиво. Певне, що як тільки мужики — військо — почули, що в них дома робить старшина, постановлена урядом, згубили всяку охоту воювати, думали тільки, як би добрати ся до дому, щоб іще й хати не продали. Куди тодї підеш із малими дїтьми! Дїло, значить, виходить так, що Сербам нїчого иньшого й не зостало ся як тільки одстрілювати собі пальцї і вертати ся скоріш до дому*).

---

*) На скільки брали участь у війнї прості мужики і городяне (чиновники, купцї — осьвічений народ), найліпше показує ось що: на 100 чоловіка ранених приходить ся всього 3 городяни; на 100 вбитих 2 гор.; на 100 пропалих без вісти 1 городянин. Із Білградян, яких найменьш 27.000 жителїв, пропало всього - на - всього 4 чоловіка, а із сїл, в яких на силу набереть ся, 1.000 жит., пропало чоловіка по 17! Щеж отсї осьвічені люде докоряють простих селян, що вони погано били ся!

Така то була найважнїща причина невдачі Сербії у війнї з Турками. Невдача ся навіть і не в тому, що Серби не побили Турків, — Турки сила перед ними, а невдача в тому, що народ не хотїв бити ся, показав що найяснїще, що перш нїж нести „правду, волю і цївілїзацію“ до иньших, треба мати її у себе, а то з несенєм вийде тільки сьміх для одних і сльози для тих, хто носить. Отак воно вийшло і з Сербами.

Після війни народ страшенне був злий на свій уряд. Поговорювали, що треба Білград запалити з 20 кінців і своїм Туркам відомстити наругу над усїм народом. Тілько обставини нїяк не були сьому на руку. Чула ся нова війна; Турки ще стояли на границї і щоб весь сьвіт не лаяв Сербів за сварку у себе дома тодї, як брати ждуть їх помочи проти Турків, усї одкладали розправу зі своїми Турками на иньший час.

Ся війна Сербії, окрім того, що показала потребу переміни упорядкованя у себе дома, вивела на яву, яка злодійська в неї була старшина. До початку війни всї, а найбільш Рістіч кричали: чому не воюєте, все готове для війни! —а як прийшлось до дїла, то й вийшло, що простих стрільб не було для самого війська

сербського, а не то, щоб іще роздавати охочим у Боснії та Старій Сербії. Сьміх сказати: велика частина сербського війська мала кремінні стрільби. Турки-ж мали що найновіщі скоростріли. Між тим уряд часто й на великі гроші купував оружє — деж воно ділось? Мабуть перегоріло в будинки та статки урядників, що його закуповували...

Кажуть, що війна Чорногорців була далеко щасливійша. Воно як глянути з верха, то справді так виходить. Чорногорці на кожному місці побивали Турків, хапали паш, гармати і т. и. Тільки щось не чутко, щоб по тих місцях, де пройшло чорногорське військо, народ підняв ся на Турків, а пройшло воно не мало.

Зараз після оголошеня війни чорногорське військо увійшло в Туреччину на два боки. Одна частина під командою князевого брата Божо Петровича пішла на південь; зараз на межі пристали до них Кучі, сербське племя, якого половина вже давно під чорногорським князем, а старшина другої половини заравя підплачена. В сьому племени був турецький город Медунь, який і взяли Чорногорці голодом. Далї на південь се військо не заходило.

Сам же князь Микола пішов на пів-

ніч, забравши під свою руку Герцоґовинців, що вже рік били ся з Турками. Микола прожогом подав ся на північ аж до Мостара, тільки мусів повернути скоро назад, бо Мухтар-паша зайшов йому з-за спини. На Вучем-Долу побили ся Турки з Чорногорцями і були побиті. На багатьох місцях, де вони проходили, то не можна і вважати чорногорську війну за вдачну; всі сили Турків були біля границь Сербії, а так і дурень каші наварить, коли-б було пшоно.

З усієї війни Сербів та Чорногорців ми бачимо те, що казали і попереду, що не можна давати волї сусїдам, коли її не має у себе. Сербський і чорногорський уряди оголошуючи війну, не сказали, як вони думають упорядкувати громаду, яку взяли ся визволити від Турків. Упорядкуванем же своїм дома вони показали, що визволене Боснїї, Герцоґовини і Старої Сербії буде тільки в тому, що вони не будуть звати ся Туреччиною і будуть вільні ставити манастирі і вішати дзвони по дзвінницях. Теперішне розуміне чоловіка і його прав зайшло далеко дальше; тепер найпростїщий Босняк розуміє, що для нього всьо одно: чи будуть його грабити люде у фезах, чи в нїмецьких капелюхах. Між тим сербський і чорногорський уряди ду-

мали підхопити їх на таку удочку; згубили тисячі народу, запропастили мілїони богацтв і так не богатого люду саме задля того, щоб мати під собою більш підданих, щоб було більше з чого ссати їм кров.

Тільки тут винуваті не одні уряди; винуваті тут усї письменні люде, що ні про що иньше й не дбають, як тільки стати урядниками, щоб по закону ссати з простого люду кров, нічого не роблючи, вживати добуте потом і кровю простого чоловіка! Такі люде називають себе лїбералами, не хочуть дати волї простому людови у себе дома, а ще женуть його на бій, щоб дістати собі більш підданих. І казав би чоловік, що багато хочуть від сих урядників, а то тільки, щоб вони одкаснули ся від простого люду, не мішали ся би в його роботу. Так бач ні; простий народ не вміє поводити ся із собою, не знає, як треба жити, щоб було йому кориснїще, — треба його навчити! Отжеж і навчили! У Герцоґовинї майже зовсїм не зостало ся народу, бо або вибили Турки, або вимер із голоду.

Вина уряду і всїх так званих лїбералів та консерваторів булаб далеко менша, колиб у наш вік не було ще звісне право

кожного чоловіка, колиб ніхто не показував вільним Сербам, як можна і як вони повинні визволити братів із турецької неволї, а тож такі люде були, вказували, навчали, поновляли речі Христа, так їх же за те й покарали нові фарисеї, як Христа. Правда, тепер не розпинають на хрестї за слово правди і любови, а сажають у тюрми, забивають у кайдани, де чоловік рмирає в тяжких муках. Наче нарочно того чоловіка, що навчав, як треба визволити братів із турецької неволї — Светозара Марковича — сербський уряд замучив у тюрмі, і тоді як він умер (74 р.), сербський уряд пішов війною на Туреччину (1876 р.), щоб там завести „правду, волю і цівілїзацію“.

Сербія з Чорногорою не скінчили комедиї заведеня „правди, волї і цівілїзації“. За се дїло взяла ся Росія, щоб із більшими силами показнїще проґрати ту комедію, над якою кожен, у кого є хоч половина чоловічого серця, мусить заплакати.

IV.

Війна Росиї.

Поки йшли повстаня та війна Сербів і Чорногорцїв, уся славянська громада

розворушила ся і мало не кричала про хрестову війну з Турками. Добровольці з усіх країв з'їзжались у Сербію, щоб одностайно стати на Турка. Із Росиї їх було найбільше: кілька тисяч. Трудно розібрати, які причини заставили Росиян іти добровольцями в Сербію; людей, що ясно розуміли діло, тут було дуже, дуже мало — як чоловіка двацять набереть ся, то й слава Богу. Більш тут мож було подибати таких, що пяними виїхали і пяними-ж приїхали у Сербію аж на місце війни; були й такі, що втікали з Росиї від суду; більш же всього було таких, що поїхали тому, що славянські комітети давали доволї грошей на дорогу. Все се були офіцери — письменна громада росийська. Добровольції, прості салдати та хлїбороби, йшли, бо їм казали, що братів бють Турки бузувіри і вони не думаючи довго пішли на поміч. І треба сказати правду: вони були найлїпшими помічниками Сербів, нїколи з ними не сварили ся, як се звичайно робили добровольції офіцери. Кумедна річ, але прості добровольції далеко скоріще навчили ся говорити й розуміти Сербів, нїж письменні, які вимагали аби Серби говорили по московськи... Врештї, які-б там не були причини руху росийської

громади за Сербів, тільки він був. Иньші славянські громади, бачучи рух российської громади і що московський уряд дозволяє йому бути, почали думати, що сам уряд московський має намір помогти Сербам. Самі Серби вважаючи на річи Черняєва і иньших ґенералів российських, що прийшли до них, надїючись усяким побутом роздобути шажків „жінцї на патинки“, мали велику надїю на российський уряд. Цар же зі своїм панством побачивши, яку надїю покладають на нього всї славянські громади і як заворушили ся його піддані, вважав небезпечним відвернути ся від Сербів у той час, коли вони були побиті на Дьунїсї. Рух славянський у самій Росії був на стільки великий, цар із полїцією так попустив своїм рабам, що моглоб бути хоч на хвилину, а щось небезпечне, як би не протягнути руки Сербам. До тогож і слава поміж усіми Славянами пішлаб не дуже гарна. Все се заставило российського царя Александра крикнути на Турків, щоб дальш Дьунїса не йшли.

Пройшла хвиля і российський цар розміркував, що воювати зовсїм дїло небезпечне; а треба якось так зробити, щоб було й нашим і вашим, і чортови кочерга і богови сьвічка. І почали ся ріжні переговори, договори всеевропейської

ради. В кінци тогож таки 1876 р. була зібрана у Цариграді рада від усїх представителїв европейських держав (конференція). На нїй договорювали ся, що повинен зробити турецький уряд для поліпшеня турецької раї. Згожували ся на тому, що турецький уряд ѕа кілька лїт сам усе зробить, а всї держави хай дивлять ся, поки їм іще не повилазило. Тільки Мідгату-паші, головному радникови від Порти і мінїстрови заграничних справ не хотїло ся, щоб иньші держави мішали ся у відносини уряду до підданих. Так він узяв тай оголосив устав, конституцію: тепер усї рівні і кожен через свого виборного може радити урядови, що робити. Здавало ся, що радї нїчого вже й було робити. Але вона раз зібравшись не хотїла, щоб її Мідгат розігнав. І от дорадили ся, як я кажу, що Порта сама зробить усе, що потрібно. На тому булиб і розійшли ся; Росія на все пристала; оставало ся тільки Туреччинї послати свого представителя у Петербург і дїло булоб кінчене; тільки Порта захимерувала, не хотїла піддати ся і Росія, побачивши, що з неї сьміють ся в очи, оголосила війну. Се було $^{12}/_{24}$ цьвітня 1877 р.

Водити переговори з иньшими державами, щоб нїби-то вкоротити самовільство

турецького уряду, Росиї була не першина. Вона те тільки й робила, що переговорювала. Треба було, бачте, показати, що південні Славяне їй не чужі, а між тим і помогти їм дорого тай страшно. За час славянського руху Росия переговорювала по почину Андрашого ще у самому початку герцоґовинського повстаня, за тим по почину Бісмарка, а у Цариграді вже по свойому почину. Воно для Росиї не багато тяжко було, що там та як із Болгарами та Сербами у Туреччині, їй доволї було показати, що ось і я чоловік і менї гірко, що Турки так зневажають моїх братів, а доволї було Туреччині сказати: цить дитинко, я все зроблю, що твоя душа бажає, — і Росия втихомирить ся як дитина цяцькою; а що булоб у Туреччині на дїлї, про те їй байдуже*).

Всї війни, які Росия мала з Туреччиною, посьвідчують нашу думку. Нїколи вона не била ся за поліпшенє житя Славянам у Туреччинї. Про се ми вже казали в початку, але знов нагадуємо на той кінець, що всї Славяне на минувшу

*) Коли Англичане запитували росийського царя, на що він пускає стільки добровольців у Сербію, він одмовив: „Щоб вилити дїжку холодної води на голови своїх підданих“.

війну Росиї дивлять ся як на сповнене предковічної її мети. Для сього ми скинемо оком на давнїщі війни Росиї з Туреччиною. Про війни минулого віка (XVIII) ми вже й не споминаємо, раз що вони були дуже давно, а друге, кожному звісно, що Катерина мала війни з Туреччиною не за Славян, але за Греків. Їй хотїло ся поновити старе грецьке царство і посадити царем у ньому свого внука Константина. Роздивім ся тільки в війнах за сей вік (XIX). Перша війна була сімдесять років тому назад і вона була найкориснїща для турецьких Славян від усїх війн, які були раньше і пізнїще. Тількиж так вийшло не від волї Росиї, але від того, що в той час Серби під Караджорджем били ся з Турками. Се повстанє сербське почало ся і йшло без помочі Росиї. Коли в 1812 р. Росия замирила ся з Туреччиною, то у Букарештському договорі стояло: *) що Порта дає Сербам вільність і самоуправу у землях, які в той час були повстали. Хоча через рік сербські вільности всї пропали, але опісля вони були основою для переговорів. Порта мусїла їм дати те, що обіцяла. Після сеї

*) 8 точка договору.

війни йдуть війни Миколи р. 1829; був узятий навіть Адріянополь, але ні Серби, ні Болгари від сеї війни нічим не запомогли ся. Микола навіть заборонив Сербам, що мали своє військо, помагати йому, йти проти султана, свого царя. Дальша війна почала ся 1853 року. За час облягання Сілістрії Москалями Болгари просили у российського начальства військового оружя; оружє дали і Болгари добре платили Москалям. Колиж Москалї раптом одкаснули ся од Сілїстрії і почали переходити через Дунай, то Горчаков, головний ґенерал війська, позволив тільки кільком сімям Болгарів перейти на той бік ріки: всі-ж иньші зістали на гнів і милість Турків і запевне були замучені.*) Ватажків болгарських повстанців Росияни ловили і віддавали Туркам або посилали їх у Сибір (Мамарчов, Бойчо). От таке то було предковічне побиванє Росиї за турецькими Славянами!

Що заставило Росию оголосити війну Туреччині р. 1877, се вже ми бачили. Багато є таких, що думають, буцїм Росия так довго не починала війни, бо була не готова. Так на щож Андрашеві

---

*) Восточная війна 1853—1856 г. д. Богдановича.

реформи, на які згодити ся силувала вона герцоґовинських повстанців? на що берлінська рада? на що рада у Цариграді? на що Росия згожувала ся у всьому з Туреччиною і тільки ждала турецького представителя у Петербург? Хиба тим, що він не поїхав, міняєть ся житє й стан Болгарів та Сербів у Туреччині? Хай скільки не оправдують „патріоти“ Росию у її поведеню, — історія записала все і дійсної її праці може не бачити тільки той, хто не хоче бачити.... Кажуть іще, буцім Росиї треба було договорити ся зо всїма державами, треба було перепробувати всї мирні способи, щоб на ново не було севастопольської війни. Сїй мові сяк так можна було ще вірити до початку війни, але перші-ж тижні по оголошеню війни показали ясно як день, що й се брехня.

Із самого початку війни 1877 р. Росия пішла тоюж дорогою, якою вона йшла за Миколи. Їй треба було згубити тисячі свого й болгарського люду тільки для того, щоб показати свою амбіцію; вона не хотїла користувати ся всіми легкостями у войовних відносинах, їй байдуже було, скільки згине народу — вся річ у тому, щоб воювати. Росийське військо майже два місяцї стояло на сїм боцї Дуная, чекаючи поки вода спаде. Болгаре на тім боцї

тимчасом гинули від ножів розпалених Турків. Між тим була найпростіща річ перейти із Волощини у Сербію і східним краєм її обійти балканські гори. Сербія хоч і була побита минулого року і багато втратила сили за той рік, так усе таки могла ще задержати Турків на Дрині і південній границї на кілька день, поки Росияни не прийдуть на поміч. Тільки-ж Росия сього не зробила, хоча й міркувала сама, що за час переходу через Дунай поляже 50.000 війська! А через що Росия не хотїла перейти на сербський беріг, де не погинуло-б анї одного чоловіка, хиба який скочив би у воду сам, осеж то й є питане, яке кожному показало, що Росия так довго не починала війни через свою безсовісність.

Дїло у тім: колиб росийське військо перейшло у Сербію, тодї Сербія мусїлаб воювати з Туреччиною на ново; їй прийшлось би дати стільки землї, скільки вона одвоює, а воювати мала у Боснїї. Тут то й є вся перепона, все нещасте тих, хто надїяв ся на Росию.

Скільки петербурський уряд не переговорював із урядами иньших держав, але йому раз сказано, що Сербії не бачити Боснїї і Герцоґовини. Австро-Угорщина не могла згодити ся, щоб Серби на

балканськім півострові з'єднали ся хоч і у дві великі держави, бо тодї прийшлось би незабаром мати з ними дїло за все побереже Адріятицького моря; щоб задержати за собою Сербів угорських, прийшлось би або бити ся, або дати більші полегкости нїж були би в новій Сербії, тай все таки булоб небезпечно. У першім же разї, на колиб прийшло бити ся з Сербією, всї Славяне австро-угорські стали би за Сербами. Тодї мусїлиб Нїмцї та Угри дати Славянам такіж вольности, які мають тільки вони самі. Значить нїмецько-угорська цїсарщина, чогоб то не коштувало, не могла дозволити Сербам з'їднати ся балканськім півострові.

Тепер Росиї ставило ся таке подвійне питанє: або справдї помагай турецьким Славянам і тодї йди на Цариград, або програй комедію визволеня з сотнями тисяч убитих і мертвих тай сиди тихо. Росия пристала на друге, бо взяти ся до першого не могла й не хотїла.

Не могла тому, що бити ся з Туреччиною і цїсарщиною заразом не мала сили. Се дїло можна було би зробити тільки через повстанє Славян, а для повстаня треба мати дома у себе волю, а не самоволю одного чоловіка. При теперішних же відносинах, як би Росия підняла

повстане у цїсарщинї та Туреччинї, то вона не була би безпечна, що тогож не було би без її охоти дома, та ще навряд чи послухав би хто Росию у цїсарських Славян. Поведїнка российського уряду з Українцями та Поляками кожному недурному чоловікови показує, що здавати ся на Росию не можна. Нарештї Росия й не хотїла справдї помогти турецьким Славянам, бо од чогоб їй і хотїти? Росия хвалити Бога, вправляеть ся не якими небудь гречкосїями, але самовільним царем та дворянством, що не таке дурне, аби не розуміло, що виходить із науки про повстане, хоч би й на сторонї. Тай знов же й те сказати: яка охота йти против свогож брата пана? Тепер такий настав час, що всїм панам треба держати ся тілько, держати ся купи кріпко, щоб бороти ся з робітницьким рухом.

Значить, перешкода помогти справдї турецьким Славянам лежить у домашних відносинах Росиї, на які ті, хто ждав і жде від Росиї помочи, не хотїли звертати уваги. Тай на що справдї звертати увагу на такі річи, коли кожен славянський лїберал того тільки й хоче сам, а тепер йому мішають то Турки, то Угри, то Нїмцї, які займають ті місця, якіб він займав при иньших відносинах. Воно й

хочеть ся Турків, Нїмцїв та Угрів послати до дїдька, але щоб нїчого иньшого не було, щоб вільно було стати на їх місце і вживати те, що вони тепер вживають, а то й більше. Тільки з такими примхами вийшлоб те, що вийшло й Россиї з її „освобожденієм“.

Ідїм далї по полю війни.

Простоявши два місяцї на Дунаю, спаливши кілька монїторів (воєнних пароходів), росвійське військо на остаток перейшло на той бік у кількох місцях, дякуючи розумови кількох ґенералів, без великої страти війська.

Поки одно російське військо стояло над Дунаєм, друге перейшло Кавказом у азіятську Туреччину. Тут воно почало було шпарко подавати ся наперед, але Мухтар паша так наклав йому, що воно мусїло повернути ся до самої границї і ждати помочи. Щоб не гаяти часу, Турки вислали ватаги Черкесів у кавказькі гори з-за спини російському військови. Треба пригадати, що після остаточного зруйнуваня Кавказу у першій половинї 60 тих років тисячі Черкесів виселили ся в Туреччину. Їм дали місця у Болгарії, присилували Болгарів будувати для них хати, давати худобу і все, що треба. Черкеси почали страшно знущати ся над

Болгарами, яких уважали братами Росиян, що так їх зневажили і прогнали із рідної землї. Після сього осиленя Черкесів житє Болгарів страшно погіршало. Черкеси робили з ними, що самі хотїли; найбільшеж допекли їм у 1876 р., як була різня. Тепер, як почала ся війна з Росією, турецький уряд послав на кораблях Черкесів на Кавказ, щоб там збунтувати остальних Черкесів і російське військо довести до конечної погибелї. Зробити того, що бажало ся, їм не вдалось, але таки російському військови прийшло ся подати ся у свої границї.

На балканськім півострові російське військо теж прожогом подало ся наперед. 1 липня Гурко перейшов уже балканські гори і спустив ся у долину. Але й тут лучило ся те саме, що було у Кавказї. Турки накрили Росиян і вони мусїли подати ся назад. Праве крило російського війська мало йти по під сербскою границею через Плєвну, Софію, теж у долину Маріци на Адріянополь. У Плєвні засїв Осман паша, обкопав ся і примусив російське військо стати. Тимчасом Сулейман паша став на зустріч середньому війську і вийшов на Балкани, щоб одняти назад Шибкинський перехід через гори. Цар оголосив новий набір війська у 188.000

писав якийсь то дурак
видно що Соціаліст

чоловік і мусїв покликати на поміч Волохів. Коли прийшли до Плєвни Волохи, тодї вони розяснили Москалям, що штурмом Плєвни не можна взяти, а треба її облягати. Між тим російські ґенерали, щоб получити хрестик та медаль, губили тисячі війська, аби взяти Плєвну на іменини царські, — гостинця хотїлось піднести цареви; ну і піднесли купи трупів за даремне вбитих ради одної примхи. Нарештї як цар побачив, що Турки не такі дурні, як по них думалось, тодї вже — після страти десятків тисяч людей — послано і розумних ґенералів: Обручова у Кавказьке військо і Тотлєбена за Дунай. До сього часу хоча й у війську стояло доволї розумних ґенералїв, от як Драґоміров, тількож їм не дано волї, але ставлено під команду дурнїв, що підлизництвом здобули милость царя.

Само їх імператорське величество передражнюючи нїмецького імператора, пішли з синами та всею ріднею у військо, щоб то нїби давати пораду, а справдї тільки плутали дїло і мішали иньшим. Микола Миколаєвич старший уважали ся головнокомандуючим війська задунайського і грали ся за обідом у війну командуючи: „скусі патрон!“ себ то: запалюй цигарки. А як прийшла чутка, що

Осман паша побив на Плевні Москалїв, так вони перелякали ся і з Тірнова подали ся у Чорний Студень, аби бути блишче до Дунаю, бо як прийдеть ся пятами кивати, щоб не далеко було втїкати.

На останок 28 падолиста (10 грудня) Плевна була взята і тепер дорога до Адріянополя і Цариграда була чиста. Волохи приняли ся за облягання Відиня. Чорногорцї, що почали наново війну ще раньше Росиян, узяли Нїкшіч, Антіварі (Бар), що стоїть біля моря на південь від Чорногори і иньші городи. Після зруйнованя Плевни взяли ся до війни на ново і Серби. Вони вже втратили надію на Боснїю і Герцоґовину і хотїли тільки поживити ся хоч чим небудь. Серби ввійшли на південь у Туреччину і взяли: Ніш, Пірот, Куршумле, Лесковац і иньші.

19(31) сїчня підписано вже перемире на березї мармурового моря у Сан-Стефано.

Мета російської війни була, як казав манїфест царя, „виповнити справедливість" (!) і підтримати своє „достоїнство", або як казав у військовому приказї Микола Миколаєвич, помогти підданим султана, що не витримали неволї і повстали про-

ти „угнїтателів“. Господи, як то далеко чуже видко під лїсом, а от свого то й під самісінським носом не запримітиш. Микола Миколаєвич, чи чули, йде на поміч бунтівникам! На щож у чигиринськім повітї київської ґубернії кілька сотень чоловіка посажено в тюрму за те тільки, що вони не хотїли в замін своєї доброї землї приймити нїкуди не гідну, яку їм навязувало київське начальство, та ще й платити за неї податки, яких і половину не коштує вона вся? От осї то були бунтівники, яких треба було послати то в Сибір, то в тюрми засадити, а бунтівникам султана треба помогти, бо се справедливість. Тільки сьому не треба дивувати ся; в сих панів така справедливість у всьому; вони її показали і на „освободжених“ Болгарах.

Ще військо российське не підійшло й до Дунаю, а вже назначили для Болгарів громадського впорядчика князя Черкаського. Та воно й добре: запас біди не чинить, як то кажуть. Через се саме назначили й ґубернаторів у Тірново, Філїпополь, Адріянополь, Видин і иньші місця. Сї ґубернатори поки-що сидїли в Одесї (от як Кишельский) та в иньших городах, приймали й платню й роз'їздні й незви-

чайні і всякі иньші гроші*), які опісля мусять вернути Болгари, бо ґубернатор сілістрійський і варненський багато їм поміг сидячи в Одесї! Для помочи собі князь Черкаський набрав ґвардейських офіцерів, які не знали не тільки, що таке Болгари, а й що таке громадська управа; вони добре знали їздити верхом, по команді вертїти ся соб і цабе, ходити як стрілочка прудко і поволи, вироблювати всї артикули чисто і таке иньше. Але Черкаському й тому урядови, що його поставив, не потрібно було зная і розуму, сього у них самих вистарчить на 92,000.000; їм потрібна була одна покірність і справжнє вироблюванє артикулу. Самі офіцери дивували ся, що їх кличуть заправляти болгарськими громадами і коли одговорювали ся, що вони нїчого сього не знають, то їм казали: Не журіть ся! Князь Черкаський знає, що робить; коли він каже, значить так і треба!**)

Перейшовши на той бік Дунаю князь

---

*) Плата ґубернатора була 7000 карбованців, на „екстренні" розходи від 6—10,000 карб; ґуберпаторським помічникам 4,500; начальникам округів 2,500; поліцмайстрам теж 2,500.

**) Про Росиян у Болгарії дивись: Утинъ, Болгарія во время войны. Вѣстникъ Европы 1877. Нр. XI, XII; 1878 Нр. II і дальші.

Черкаський зараз же крикнув на Болгар: „Ви повинні самі управляти ся; ми даємо вам самоуправу, але ви не сьмієте нї про що самі думати, а повинні все робити, як ми скажем". Правда, що Черкаський не сказав сими самими словами свою думку, але так воно виходило. Він наказав бути самоуправі, виборні мали збирати ся і радити ся, а щоб було певнїще, їх у раду заганяли нагайками. Колиж хто з Болгарів сказав свою думку про управу, то князь йому одповідав: „Вас не спрашіваю́т, делайте, как вам пріказиваю́т", а се виходить на те, як ми сказали коротко: управляй ся сам, але роби так, як ми скажемо. Белїберда з управою виходила страшенна. Раз князь наказував одно, через хвилю переміняв, знов поновляв і т. д. Із першого-ж дня Болгар заставили платити податки; перш брали пашнею та скотом, далї переміняли і жадали гроший, за тим офіцери брали все, що їм хотїло ся і що могли взяти; — сказано: Болгарам не привикати, коли вони давали Туркам усе се, то можуть дати й нам, тим більш, що ми їх „освободжуємо". Тільки росийський уряд не договорював, від чого їх „освободжують", на дїлї-ж виходило, що освободжують від хлїба, скоту, гроший, від усього того, що Турки брали си-

лою. Що не було забране новим урядом та офіцерами, те забрали посланці Горвіца, Ґреґера і Когана. Ся сьвята трійця єрусалимських дворян мала 22,000 помічників, щоб давати москалям їжу. Всї 22.000 помічників більшістю були родичі по крові з головними панами; иньші до них пристали по своїй меті і чести; сї Жиди наїздили в село з козаками, показували переляканим Болгарам якусь бумагу і забирали все, що хотїли і що могли взяти.

У самій Болгарії є вже чимало письменних людей (там кожне хлопя письменне), які могли би багато де в чому помогти у громадській управі, та российський уряд дивив ся на них косо, бо вони завше мали своєю метою знищити турецький уряд. Здавалось би, що Росиянам і не треба було би кращчих помічників, так нї; российський уряд дивив ся так: коли сї люде бунтували ся проти Турків, то вони ще і проти нас бунтуватимуть ся — і не приймав від них помочи. Мабуть знає кицька, чиє сало з'їла. Мало того, що российський уряд так зневажив молодих, порядних Болгарів, він більш вірив Туркам та Грекам, нїж Болгарам, яких прийшов визволяти від перших. Коли Болгари просили, щоб їм позволили видавати свою ґа-

зету, бо час дуже пильний, треба пояснити народови, що робить ся і як він має держати ся, — то российський уряд не позволив, а грецькі ґазети, які зневажали самих же панів освободителїв, сї дозволив. Та на що лїпше, коли сам Микола Миколаєвич казав Туркам, як було вже мирно, що Болгаре не варті того, аби за них бити ся. Всї российські офіцери, все панство страшно зненавиділи Болгарів; вони й зрадники, й пройдисьвіти й сякі й такі.... А спитав би чоловік, за що? Здаєть ся же Болгаре витали Росиян, що вже й не мож лїпше; давали їм усе, що мали, помагали всїм, чим тільки позволяли помагати. Отже піди тай спитай! Бачте, Росиянам криво, що як вони почали втїкати, коли їх Турки побили під Плевною та за Балканами, то Болгаре з жалем на них дивили ся і думали, що й тепер таке буде, як було завше попереду. Всї безсторонні люде, розглядавши сю появу на місцї, нїчого иньшого не можуть придумати. Тільки тут є ще й иньша причина. Від найдальшої старини, з якої ми маємо споминки про московський люд, він виявляєть ся народом, що не бігає за наукою, вважаючи свою Москву пупом землї, а себе найрозумнїщим народом у сьвітї. Такий характер має він і тепер і потрохи його

передає тим краям, які забрав під себе. Думка Москвичів, що вони найрозумніщий у сьвіті народ, не наша вигадка, а кожен може її й тепер найти у так званих славянофілів; від сього й офіцери російські так кепкують і знущають ся над Болгарами, не глядячи, що Болгаре у Туреччині мають у кожнісенькому селі одну, дві, три школи і в них кожна дитина учить ся, а в Росії тільки одна із 700.

Яке остаточне визволенє Болгар буде зроблено, побачимо за кілька літ. Поки що ми тільки бачимо, що російська громада сердита на Болгарів, самоуправа заведена з києм, Болгарам не дозволяють видавати своєї ґазети, (дасть Бог заборонять і книжки, що вже є й тепер), їх ставлять нище Греків та Турків. За час війни у них відібрано все так, що народ умирає з голоду, а помочи не дають. Оден анґлійський дописуватель розказує, що у долині Тунджи на кількох стах кільометрів (на 250 верст) він не зустрічав у кінці війни ні одного Болгарина; замісць їх по сей і по той бік дороги стояли тільки сьвіжі могили...

Тепер почислїм, що коштувала вся російська війна і що вона дала турецьким Славянам. Запевне, що вичислити всього страченого, гроший і людий за час війни

не можна, бо уряд не хоче ніколи сказати правди; але попробуймо хоч трохи заглянути в се пекло. На одно збиранє війська до границї (мобілїзація) страчено 88,000.000, нїяк не меньше, як кажуть, „Биржевыя Вѣдомости“. Та-ж сама ґазета вичисляє, що на харчуванє війська і т. и. треба кожен місяць найменше 50,000.000 карб., значить, за час самої війни страчено 500,000.000. А до місяця липня було вже страчено 100,000,000 карб.! Се тільки на саме військо, на харчі, підвоз, порох і т. и. Військо-ж частиною й тепер стоїть у Туреччинї. А треба числити, скілько пропало від торговлї і т. и. Так що мало, мало буде, коли скажемо, що на війну пішов оден мілїярд, — се, скажемо ще раз, дуже мало кладемо, та хай, значить весь довг російської держави, (бо вся війна, лишаючи 40 мілїонів, була зроблена на позичені гроші; старого довгу 1,979.131,098+960 мілїонів) вийде 2,932.131,098 карбованців. Всї сі гроші повинен виплатити російський мужик! Деж усї сі гроші дїли ся? Чи вже-ж поїли москалї? Як москалї їли й жили, найлїпше доказує, що за 20 днїв у падолисті захоріло 14,700 чоловіка; у війську замість сухарів давали якісь тверді куски сплїснїлого болота. А куди йдуть гроші, то ось примі-

ром рахунок „Червоного Хреста“. Се товариство захотїло у Корнештах поставити шпиталь на півтораста чоловіка. Задля сього взяли в оренду 6 десятин землї по 200 карб. за десятину до місяця падолиста 1877 року. Дерева куплено за 27,000. Сей шпиталь іще не скінчений у вересні 1877 року, коштував 137,000 карб. (на 150 чоловіка)! На 150 чоловіка поставлено шатри,— коштують 6000 карб.; 3 Жидам, щоб зашивали дїрочки у шатрах, по 150 карб. кождому! Проміж шатрами зроблена стежечка, висипана піском, що коштував 1000 карбованцїв, а піску кругом кільки хоч!

Не забуваймо собі й того, що „Червоним Хрестом“ заправляли не аби які люде, не Жиди, але саме сьвітло московського та петербурського славянофільства; коли вже вони так робили, то чогож ждати від обозних (інтендантських) чиновників на 22,000 Жидів? Коли дворянство так крало та ще й здобувало від царя „спасибі“, то скільки повинен був накрасти той обозний чиновник, що ще у початку війни був стреляний? Нарештї скажемо, що від хороби більш пропадало москалів, ніж від Турків. У згаданих уже „Бирж. Вѣд.“ знаходимо: У кавказькому війську від 1 цьвітня 1877 р. до 1 лютого

1878 р. було страти війська 13,780 чоловіка; з тих убитих 2,679, померлих у шпиталях від ран 1,300, а од хороби 9,861; на дезинтерію та горячку вмерло 48%.

Скільки наживили ся Жиди, що помагали кому слідує обкрадати простого москаля, для цікавости гляньмо на такі рахунки. Абрам Варшавський взяв ся доставити 19,000 підвод по 192 карбованцї̈в за одну; вона йому обійшлась найбільш у 136 карбованців; значить, високо поважаний дворянин Варшавський за один місяць не вдаривши пальцем об палець заробив 1.064,000 карб. а за сїм місяців (на стільки писалась умова) до десяти мілїонів. Здавалось би й погончикам був добрий заробіток (136 к.), та пан Варшавський постарав ся так зробити, що 19.000 хлїборобів із південних ґуберній (українських) вернули до дому без худоби, гроший, одежі, голодними, вимолюючи Христа ради кусок хліба на дорогу. Навіть російське начальство побачило, що тут грабіж і заставило одеського помічника Варшавського видати погончикам гроший на дорогу із Одеси, куди їх провезли з милости із Цариграду, до близшої до дому стації по зелїзній дорозї. Ну, а худоба, а віз, а господарство, а згаяний час! про се російському урядови байдуже; йому треба було ви-

пхати їх із города, у селах їх нещастя будуть бачити тільки громадяне, що звикли терпіти. Від чогож так усе се вийшло? А просто: уряд дав наказ по громадах, щоб старшини громадські „содействовалї“ найму підвод. А „содействіє“ се на нашій мові значить, щоб виганяли всїх, хто має худобу, а не заплатив іще податків. Із початку може карбованець і два погончик і взяв від Жида, а там далї: „пожди“, „хіба ти не знаєш, хамів сину, що тепер війна, гроші дам, як вернем ся до дому“. Деж неосьвіченому, що не знає ні читати, ні писати мужикови шукати правди? Хай піде скаржитись — та кому? А вернувши у Росію, де ти найдеш того Жида? Так лїчи, що тільки на папері стояло за підводу 136 карб., на дїлї-ж мабуть за весь час війни вона не обійшлась і в 50 карб. голова в голову. А хочби погончик і справдї найшов кому пожалуватись на Жида, то хіба той не вміє начислити кар? Писалось по ґазетах, що Варшавського, Горвіца і К-о, що харчували військо сплїснїлими сухарями і строїли кілька десятків тисяч війська, дадуть під суд. Тільки тепер доскональ звісно, що у спілцї з Варшавським, Горвіцом і К-о були великі князї, брати царя й сам фельдмаршал Микола Миколаєвич. Дак

що вийде із сього суда? Запевне що харч був дуже добрий, а тільки салдати з дуру вмирали від кровавої дезинтерії.

Щож здобула Росія від Туреччини через сю війну? Болгаре роблять ся независимі, мають свого князя і військо; границя від Дунаю аж до Еґейського моря; Сербія і Чорногора заокруглюють границї; Боснїя і Герцоґовина здобувають автономію; Порта платить Росії всю страту за війну. Тільки Росії не вдало ся сим поживити ся. Европейські держави, особливе Анґлїя, не хотїли й чути за такий договір. Вони зажадали ради всїх европейських держав (конґресу), і що на ньому присудять, те й буде; а нї, то війна знов.

Як Росії не стидно було пристати на таку річ, але мусїла, бо її паперові гроші упали на половину, нових нема, військо Микола Миколаєвич старший на половину перебив, а половину отроїв; до того-ж у краю почав ся голод. Крути не не верти Росія мусїла згодити ся на конґрес; він зібрав ся в місяцї червнї у Берлїнї.

Тут розсудили так: Болгарія робить ся князївством зі своїм князем і військом, але границя її до Балканських гір; ще й відси врізуєть ся шматок для Во-

лощини, бо Росія бере собі кусок Молдавії. Друга частина Болгарії, по той бік Балканів, має ґубернатора із християн і зостаєть ся під Портою. Сербія і Чорногора здобувають шматочки землї; Боснїя і Герцоґовина одходять до Австрії.

Здавалось би на перший погляд, що конґрес нїчого поганого й не зробив: турецькі Славяне відходять від Туреччини і вже більш не будуть у тій неволї, яку терпіли до сього часу. Воно то так, тільки не зовсїм.

Перш усього болгарський народ виходить роздїленим на дві половинї. Кожна з них має свої осібні обставини, в яких мусїти ме жити більш менш довгий час; через се дві половинї болгарського народа одріжнять ся, не будуть похожі одна на другу. Се ще нїчого. Тільки-ж треба взяти на увагу ті обставини, в які має попасти та і друга половина болгарського народа. Добалканські Болгаре, чи то Дунайські, будуть довгий час, коли не завше, під притиском Росії, що нарочно одняла у Волощини кусок Бесарабії, аби бути близше до Болгар... Треба бути дуже чудним чоловіком, аби ждати від Росії тут иньших порядків, нїж є у самій Росії, і які вона показала за час війни. Навіть хоч би российський уряд захотів там за-

вести що иньше, то не найшлось би у Росії чиновників, що могли би те зробити; дати-ж Болгарам самим упорядкувати ся російський уряд не може, бо боїть ся революції (що вже він і показав за час війни), боїть ся, щоб молоді Болгаре, які всїми силами своєї душі люблять свій нарід і землю, не зробили чого небудь справдї путящого, що нїчим не нагадувало би турецьке пануванє. Між тим нїчого похожого не може бажати російський уряд. Земля наприклад оставть ся за власниками, Турками й Черкесами, які можуть її продати, кому хотять, або й сидїти на нїй і робити. Останнїми часами Турки та Черкеси, а найбільш потурчаки, чорбаджії, забрали у свої руки силою дуже великі куски землї — і вона останеть ся за ними. Від того у новій Болгарії почнеть ся те, що робить ся тепер у Волощинї; простий народ, щоб не вмерти з голоду, продавати ме свою працю нї за що, за кусок хлїба, яким не можна досить нахарчуватись і самому.

Що до осьвіти Болгарів, то Росія не забуде показати й тут свої зуби. Не даром же російські добровольцї офіцери сьміяли ся над Сербами, що вони мають скупштину і якусь нам нїкчемну волю друку. Болгарський князь буде робити все по

наказу Росії і не забуде повести діло так, щоб у Болгарії зменшило ся шкіл, бо вони доводять люд тільки до вільнодумства. Волї печати теж не буде, а то ще там почнуть і Росияни печатати свої закордонні працї. В загалї вийде так, як у Сербії, тільки ще гірше. Шкіл зменшить ся, а вся наука буде тільки для того, щоб стати чиновником.

Все осе, запевне, зробить ся не в сьому роцї і не в найблизшому, а років через кілька; все поволи, щоб нїкого не злякати і не здивувати. Росийському урядови таке „освобожденіє“ робити не першина. Коли все отак не зробить ся, як ми кажемо, то в сьому росийський уряд не буде винуватий, а будуть винні або Болгаре, коли скорим часом розпізнають вовка в овечій шкірі, або рух у самій Росії.

Забалканська Болгарія буде мати свого ґубернатора із християн, яким запевне буде Грек. У всякім разї весь сей край возьмуть у свої руки Греки та погречені чорбаджії, котрі богатші й розумнїщі (хитрїщі і підлїщі) від Болгарів. Там зробить ся так, як захоче се панство, а кожному звісно, що пани не дуже дають за користь простого мужика. І тут мова болгарська не буде вільна, бо кож-

ному звісно, що Греки споконвіку дбають, як би всїх Болгарів перевести на Греків і в сьому дїлї дуже звісні. До 1871 року у Болгарів майже нї одного попа не було Болгарина, нї одного вчителя у школї, хіба як небудь потайно. Таку-ж саму штуку не забарять ся Греки поновити знов, тільки тепер буде все так підстроєно, що буцїм Болгаре самі того хочуть.

Що все так має вийти, видно кожному безсторонному чоловікови, обзнайомленому з історією балканських народів і Росії.

Значить, болгарський народ переполовинений буде під двома непохожими оден на другий натисками. Богацтво його нї тут, нї там не зможе ширити ся; чи так чи інакше у господарстві вони попадуть у руки панів, що будуть або чужі по мові й звичаям, або свої та перевертнї. Мова, ширенє письменства і розвій народа на підставі своїй, болгарській, буде притиснутий дуже сильне, далеко сильнїйше, нїж було до сього часу під Турками. Та вільність самоуправи, яку мали Болгаре мимо волї Турків, буде замінена урядовим начальством, що буде вчити їх самоуправи. Кождому видно, що Болгаре від такого „визволеня“ нїчим не покористують ся; одно тільки й є нове: попереду

їх грабили без закону, а тепер будуть із законом. А щоб стати людьми, мати можливість ширити довільно своє богацтво, ширити свої чоловічі почуваня, Болгарам раньше або пізнїще прийдеть ся зробити повстане, яке буде далеко труднїще і менш кориснїще, ніж могло-б бути під Турками.

Нїхто не певен, що Болгаре не потратять багато сили на те тільки, щоб з'їднатись в одну державу, упорядковану по теперішньому, а після сього ще їм прийдеть ся битись зі своїм урядом і панами, щоб сї не одбирали заробіток у чоловіка, а уряд щоб не помагав здирству. Запевне, що далеко було-б крашче, коли-б Болгаре викинули з голови перше боротьбу за з'єднане і почали прямо друге: боротьбу за рівноправність хозяйську і громадську в купі з найблизшими сусідами: Сербами та Волохами. Тільки трудно сього ждати знаючи, як то легко чоловіка підвести і як воно корисне буде для того, хто підводить. Ми думаємо, що сам российський уряд, щоб одвернути погляди від домашнїх справ, підбиватиме Болгарів на з'єднане, против якого, по поглядам российського уряду, Цїсарщина та Анґлїя. А то й без нього найдеть ся не мало щирих патріотів, для яких важнїще царство у границцях Симіона, ніж доля мужика

у ньому... З сього то погляду ми і вважаємо війну Росії ділом, що наробило Болгарам більше шкоди, ніж добра. Туреччина все одно довго стояти не могла-б, а між тим вільність осьвіти, до якої так щире принялись Болгаре від 1871 року, вивчила б усїх Болгарів за кілька літ, розвязала-б їм очи і Болгаре були би вільні і в одній державі без жадної помочи Росії. Вже не говорячи, що само повстанє дуже розширює погляди люду, воно дало-б можливість Болгарам упорядкувати ся самим, як хотять. Тепер же хто його зна, чи й буде коли небудь з'єднанє і самоупорядкованє Болгарів. Трудно ждати, щоб вони вийшли не поломаними з під такої опіки, як Росія і Греки... Все се ще питанє.

Доля Сербів від російської війни теж не багато поправить ся. Боснїю і Герцоґовину возьмуть цїсарцї; яку там хозяйську і громадську вони зроблять переміну, ще не звісно. Тільки й тут трудно ждати корінної переміни у добробуті Сербів. Цїсарщина що зможе зробити, то тільки: завести по землї канцелярщину і увести своїх чиновників; зробить ся переміна у податках, не стане десятини і т.и., але земля як і перше зостанеть ся за аґами, панством, яке буде її наймати простим

Сербам і вживати з їх праці... Правда, що тепер Боснякам та Герцоґовинцям буде ліпше, ніж було під Турками, за теж і теперка не так скоро настане корінна переміна у хазяйсько-громадськім стані. Повстане самих Босняків та Герцоґовинців із доброю помічю Сербів бодай зробило-б ту переміну, що земля була би віднята у аґів і повернута у статки самих робітників. Колиж, як ми бачили, Сербія не була гідна зробити сього; Чорногора і Сербія наміривши сь чужими руками загребти жар, утратили тепер усяку можливість коли небудь з'єднати Сербів в одну або дві самостійні сербські держави.

Як бачимо, із усеї війни Росії і Сербів із Турками вийшло все щось таке, що здаеть ся, ліпше було-б коли-б воно і не виходило. Далеко було-б краще, як би весь рух Славян балканських заждав на кілька років, тим більш, що й починати ся йому не було нїякої особливої причини. Герцоґовиньське і боснїйське повстане почали ся не самі, а були підняті сербським і чорногорським урядом. Що з усього сього вийшло, ми вже бачили. Нема слів, щоб назвати сих безсердечних урядників, що заварили всю сю кашу, запропастили для своеї прихоти міліони статків, погубили то війною, то голодом, то холодом, то

отрутою більш міліона людей і не зробили ніякої дійсної користи для тих, що остали у живих.

При теперішнім стані діл і письменности сїмї убитих батьків, братів та синів іще не взнають, хто виною їх біди і смерти їх рідні, але історія не забуде імен Миколи I чорногорського, Міляна Обреновича IV, царя Олекасндра, його брата Миколи Миколаєвича, помічника Горвіца і К-о і всїх славяно-себелюбців, і дасть їм пригідні названя за запропащене російського, болгарського і сербського люду у роках 1875 – 1878.

цю книжку писав фанатик кацапизм[illegible]

Марта!
На чужих книгах
писать нельзя.
досвидание
Бор[illegible]

В ЛЮБЛЯНЇ.

(З дорожних записок).

Бігаючи то сюди, то туди по полуденній стороні Цїсарщини (Австрії), менї нї разу не приходилось зупиняти ся в Люблянї, чи як Нїмцї кажуть: Ляйбах, хоча поуз неї проїздив кілька раз. Та мабуть і в 1877 р. не зупинив би ся я був у нїй, коли би не пустий випадок.

Менї щось не сидїло ся в Трієстї і я хапав ся найскоріще з нього виїхати. Через те я попав на той поїзд, що їде не скоріще волів, а кіньми запевно тричі можна його обігнати. І зо мною таке вийшло, як то кажуть: „Хто спішить, той людей насьмішить“. Поїзд ішов наче не живий. Кондуктор, кавалєр, у мій ваґон нагнав силу народа, бо їхало кілька панночок, яким треба було сидїти вільнїще, тому для них трьох був цїлий ваґон, а весь

народ із нього перейшов у той, в якому я сидїв. Духота, — вікна навіть відчинені нїчого не помагають; дїти кричать; тїснота така, що деякі сидять на підлозї (се прості робітники — для них і так добре).

Поїзд вийшов із Трієсту над вечір. В Набрезіно нам смеркло. Не то що заснути, а сидїти мирно не можна. У мене так розболїла голова, що я не видержав і коли перед ранком приїхали в Любляну, я вилїз. Білет був такий, що не тратив сили кілька день. Оттаким то побитом я попав у Любляну. Дїло моє було не спішне і я міг просидїти цїлу добу.

Першим дїлом я постановив собі не говорити по нїмецьки, а тільки по хорватськи. Перед сим я читав книжки й часописи друковані в Люблянї й запримітив, що сербо-хорватська мова не так далека від хорутанської і, здавалось, можна розуміти ся. Але від свого наміру менї прийшлось відступити з першого слова. Швайцар гостинницї, в якій я мав остановитись, тільки очи випулив, як я заговорив по хорватськи. Думаю: най і так, може він не тутешнїй.

Лїг було заснути, так не можна, — не спить ся. Я вмив ся і вийшов на вулицю. Була недїля. Народ валив то в церкву, то з кошиками на базар. Став я прислу-

хатись до мови, — нічого не розберу; то слово по німецьки, то якесь таке, що хто його й видумав, — зовсім мені не відоме. Пішов я пити каву і за-для сього вибрав дуже мізерну каварню, в яку опріч простого робітника, ніхто й не загляне. Маленька хатинка; два довгі столи й лавки замість стільців; вікно маленьке, трошечки піднимаєть ся над самою землею. Дві жінки, одягнені по городянськи про щось розмовляли; одна з кошиком збираєть ся йти. Я мовчки вклонив ся. — „Вам за шість?“ — спитала мене старша жінка по німецьки. Думаю собі: що воно таке за шість? але гроші невеликі... — За шість! кажу. Жінка вийшла в другу хату і миттю принесла мені полумисок кави з молоком і велику ложку. Поставивши перед мною, жінка впять почала розмовляти з другою, але не по німецьки, а на тій самій мові, яку я чув на улиці: слово по німецьки а друге хто його знає яке. Дещо розумію, а більш того, що ні.

— По якому се ви розмовляєте? — питаю їх по хорватськи. Старша обернула ся до мене: „По нашому. А ви Хорват?“ — запитала вона мене теж по хорватськи. Думаю собі, що кусок мене не відпаде, коли стану Хорватом. — Еге! кажу. — „Я зараз запримітила, що ви Хорват... —

Я була три роки в Загребі й там навчила ся говорити по хорватськи". — Так по якому, кажете, ви се розмовляли? — запитав я знов її. — „По нашому, по країньски. А ви мабуть не давно тутка?" - Ні, не давно. — „Тож то я зараз бачу, що не давно... Як я була в Загребі..." Я увійшов їй у річ. — Чого-ж у вашій мові так багато німецьких слів? спитав я. — „Та хто його знає; так говоримо. От як я була в Загребі..." Я кілька раз поривав ся її питати про дещо, та вона за кожним разом починала мені розказувати: як вона була в Загребі, як їй з першу було трудно розуміти хорватську річ, а опісля нічого, — навчилась, і навіть скоро. Прослухавши се оповіданє кілька раз із ріжними додатками, й запримітивши, що сьогодня з нею більш ні про що не поговориш, - став я платити. Полумисок кави, в якому було найменьше дві склянки, коштував усього 6 крейцарів. Опісля я бачив, що ціна тут на всяку їжу дуже низька.

Я пішов розглядати город і шукати „Славяньску Матицю", щоб роздивитись і купити деяких книжок. Любляна городок невеличкий. Гори обступають його з усїх боків, але долини по ріках Люблянї й Саві розрізують їх у ріжні боки. Ріка

Любляна невеличка, протїкає через самий город. Через неї перекинено кілька мостів. На правім боцї старий город. Хати гарні, вулицї широченькі ідуть по-під невисоку гору, на якій стоїть не то кріпость, не то тюрма. Я вилїз і на верх по крутій стежцї. Чим висше, хати меньшають, — бідні, старі. На самій горі садочок гарненький, а далї за казармою чи тюрмою (те й друге разом) уже нема будинків.

Зійшовши з гори, я першого стрічного спитав: де „Матиця“? Се був парубчак, одягнений по панськи. Нїмецька річ його вразила і він спитав мене по країнськи, на що менї „Матицї“. — Так, маю дїло до предсїдателя, — сказав я по хорватськи. — „Ви мабуть Хорват?“ — спитав він мене. — Нї, — кажу. — „Е, знаю — ви Чех?!“ — Та нї бо, й не Чех. Хлопець випулив на мене очи. — „Та хто-ж ви такі?“ — Дай, думаю, здивую: — Я Рус! — „Ви Рус, із Росії?“ — Еге! кажу. Хлопець не знав, що йому робити. Зняв шапку, схопив мене за руку й давай трясти. „О живіо, живіо Рус!“ Пройшло кілька хвилин, а хлопець усе мене тряс за руку, перестав уже говорити „живіо“, а тільки дивив ся на мене такими очима що менї аж ніяко стало... — Так де-ж „Матиця“? — спитав я його знов, що-б

кінчити сю безрічну мову. — „А, Матиця?!“ — очнув ся Країнець — „ось бачите церков, так от туди на право, там від рога третя хата“. Я думав, що Країнець уже мене пустить, та ні, він усе мене держав за руку і я на силу її випручив, роблячи се по легеньки, щоб не вразити його. Повертаючи за ріг я обернув ся, — Країнець іще стояв і кланяв ся мені.

У Матиці я думав розпитати про тамошні діла і як Країнці борють ся з Німцями. Але мій замір пропав даремне: в „Матиці“ не було нікого. Зайшовши в книгарню я купив остатню „Літопись“ і з пересердя думав було вже йти обідати, бо й книгар нічого мені не міг сказати.

На дворі було жарко. На тому боці города я вийшов на майдан, висажений липами; — старі, гіллясті липи робили прохолоду. По боках стежки були лавки. Я сів на лавку і почав придивлювати ся народови, що гуляв по майдані ради празника. Було за полудень і прохожих меньшало, бо спека проходила і в холодок. Я вже збирав ся йти на обід, коли се до мене на лавку підсїли два парубчаки, одягнені гарно, по панськи.

— „Можна глянути в книжку?“ — запитав по німецьки той з них, що сидів поруч мене, беручи книжку в руки. —

Можна! — одмовляю теж по німецьки. Хлопці почали жадно роздивляти книжку і заговорили між собою по свойому, по країнськи. — „По якому се писано?“ запитав мене оден по німецьки. — По країнськи! одмовляю я, дивуючись, що вони говорять по країнськи, а не розуміють своєї книжки. — „А ви говорите по країнськи?“ запитали мене оба, почувши мою відповідь. — По країнськи я не говорю, а говорю по сербськи, що все одно, що й по хорватськи. — „Я сам Хорват!“ сказав на те один із парубчаків. І ми заговорили по хорватськи.

— Як же ви не розумієте сеї книжки, коли самі говорите по країнськи? — спитав я.

— „Та се не по країнськи писано!“ промовив другий, що до сього часу дивив ся в книжку. Я думав було, що він тільки прикидаєть ся Країнцем, а на ділї він другої породи, і через те я покинув говорити за книжку.

Хлопці, що говорили зі мною, були майстерські челядники; один швець, другий кравець. Вони запитали й мене, хто я такий; я відповів, що з Московщини. Челядники наче гроші найшли на дорозї — так зраділи. Кравець (Хорват) не знав як виявити свою радість: то тиснув менї

руку, то вставав та ходив, а опісля знов сїдав; на послїдок виняв із кишенї якусь закаменїлу черепашку і подарував менї на спомин.

— „Знаєте що? Ходїть із нами в наш „ферайн“ (товариство ремісниче)! Всї будуть дуже раді, коли вас побачуть. У Люблянї нїколи не було ще Руса!“

Я казав, що сього не цураюсь, але попереду треба пообідати. Мене повели у якусь гостинницю, в яку збирались самі Країнцї. Товариші зараз сказали дївчинї, що прислугувала там, що я Рус і хочу обідати. Ся наче здуріла. Замість того, щоб дати менї їсти, побігла кудись, і принесла квіток і почала просити, щоб я не гнївав ся, а от, коли я буду такий ласкавий і зайду до них вечеряти, то вона менї дасть таких, що аж-аж. Я обіцяв прийти. Прислуга скільки її було в гостинницї, вся повибігала на мене дивитись: кождий очевидно що небудь питав. Мої товариші, челядники, брались одповідати за мене, щоби мене не надто турбували. Але я від такої привітливости так розмягчав, що кинув їсти і почав балакати. Питаня все більш вертїлись біля війни і того, що має бути з Росією й Цїсарщиною. Я одмовляв, що знав.

Не дай Боже, щоб Цїсарщина пішла помагати Туркам. У нас вся надія на Руса, — говорили всї. — Коли він у тій війнї не виграє, то ми всї пропадемо!

— Чого так? — питав я здивувавшись.

— Та як же! Нас тут Німцї заїдять. Ми тільки й маємо надію на Руса, що він нам поможе.

— Чим же він вам може помогти? — питав я не знаючи, чого їм хочеть ся.

— Та всїм. У нас мова наша пропадає, всї нїмеччать ся.

— Як же вам помагати-ме Рус у сьому дїлї?

— Та, він уже сам знає, як. Коли-б війна ся скоріще та щасливіще скінчила ся. Він уже знати-ме, як нам помогти!...

Скільки я не старав ся дознати ся, яким то способом Рус помагати-ме їм, і хто такий Рус: чи цар, чи громада российська, — а таки не міг нїчого дознатись. Правду сказати, менї вже й осточортїло було розмавляти про одну і ту річ та ще з такими людьми, що нїяк не добереш ся, чого їм хочеть ся, — от я дуже був радий, коли мої товариші сказали, що пора йти в ферайн.

Він стояв у другому кутку города. Ми ввійшли у підворіття й завернули на право. Ферайн містив ся в нижньому по-

версї великого дому. Хата доволї просторна з двома вікнами, що виходили на глуху вулицю. В хатї при однїй стїнї стояла шафа з книжками, на другій стїнї були порозвішувані карти землї. Між вікнами по серединї висїв портрет Ляссаля, низше його портрети робітників, зняті фотоґрафом у товаристві, а з верху, повище вікон висїла картина: дві руки держать молот, а в горі надпись: „Delavci zedenimos“. Під стїнами стояли довгі столи і біля них плетені стільцї. Збір уже кінчив ся, як ми прийшли. Дочитувалось письмо одного товариша, що поїхав у Тріест. Усе товариство мене щиро привитало. Але тут мало було розмови про війну, а ще меньше убивання за Росією. Здавало ся, для сих людей все одно, чи є Росія, чи її нема. Я сьому був дуже радий, бо хоч можна було їх розпитати про тутешнї дїла. З сеї громади виділяв ся оден чоловік, уже не молодий. — Івіч. Він добре говорив по сербськи і я з ним найбільше балакав.

Товариство люблянське мало своєю метою помагати розвоєви розуму, моральности і чоловічої сили. В спілку міг увійти кождий челядник, що платив у місяць 15 крейцарів. Хазяїни робітників (майстри) не могли стати спільниками, вони

могли бути тільки споможними членами, платити 5 зр. в рік і слухати, що говорять на раді, говорити їм забороняло ся. Коли який товариш був у великий нужді, товариство підпомагало його грошем, але давало „мало“ — як казав мені Ївіч. — Чом же й не багато? — спитав я. „До сього ми ще не дійшли!“ відповів він, хитро усьміхаючись. Товариство мало свою бібліотеку, приймало кілька часописей, а між ними й тижневник німецьких робітників „Neue Welt“.

— Що се у вас за портрет? — спитав я декотрих, вказуючи на Ляссаля. Мені в оден голос сказали, що се він і для чого тут висить. Декотрі й читали його написи.

Заговоривши про се, кілька чоловіка запитало мене: де тепер Чернишевський і що він робить?

— А ви від кого чули за Чернишевського? — спитав я, дивуючись їх питаню.

— Ви думаєте, що ми вже нічого таки й не знаємо? — сказав Ївіч. — Ми може знаємо й про таке, про що ви може й не чули. На приклад, ви не знаєте, що й у вас, у Росії, є такі товариства, як наше.

— Ба знаю. Тільки там товариства не такі, як ваше, — там є „артелї“.

— Знаємо ми про се. Тільки кажу вам, що у вас є товариства й опріч артелїв; — іще кращі як наше.

До мене знов причіпили ся, щоб я розказував про Чернишевського. Я розказав, що чув і знав. Всї слухали доглядно. Мене так підбивало спитати, чи знають вони що про Аксакова й иньших Московславянофілів. І таки не витерпів—спитав. І от комедія: Перших людей в Славянщинї побачив, що не тільки не чули про Аксакова і К-о, але навіть і радости не виявили, як я їм розказав, чого вони хочуть.

Ми вийшли з „ферайна“ і пішли гуляти на гору до тюрми. Лазили там на башту, дивились, сидїли, а більш розмовляли. Багато товариства розійшлось і нас остало чоловіка двацять. Ївіч із початку розмови зі мною все якось не договорювавсь до краю. Видно було, що все й про все боїть ся говорити. Опісля, як розбалакались, він став яснїще говорити. На баштї я між иньшим запитав: як воно виходить так, що Країнцї не розуміють книжок по своїй мові?

— Бачте, яка тут штука, — сказав менї Ївіч. — В країнській простій мові

є багато німецьких слів, до яких приставлений тільки свій кінець. Се не добре. І наші письменники тепер добре роблять, що перечищують слова і роблять такими, які повинні бути.

— Нїби то, видумують свої слова?

— А що робити, коли так треба. Не писати так, як говорять, коли говорять невірно.

— Добре. Але хто-ж читає книжки на їх перечищеній мові, коли її не розуміють? – І я нарочне запитав одного з них, що читали Ляссаля: чи він розуміє книжки, видані „Матицею“.

— Я їх не читаю.

— Чому?

— Та пробував було, коли не розумію мови.

— То на щож їх і писати на такій мові, якої ви не розумієте? Ви іще чоловік, видно, звиклий до книжки, — і не розумієте, а що вже казати про тих, що меньше читають?

— Про се нїчого казати. Але таки наші добре роблять, що так пишуть, — бо інакше Нїмці заволодїють нами зовсїм.

Скільки я не старав ся показати їм, що таким робом онїмеччене буде йти ще скоріще, бо книжок майже ніхто не читає,

— вони все стояли на свойому; тільки оден Ївіч, наче-б то схилив ся на мій бік.

— Та от, ліпше всього, — сказав я — скільки у вашому товаристві книжок у бібліїотеці?

— Біля двох сотень — відповів Івіч.

— І скільки німецьких, а скільки ваших, країнських?

— Можна сказати, що країнської нема ні одної, — все німецькі.

— А говорите між собою теж усе по німецьки?

— А вже-ж.

В оборону книжної мови мені вже ніхто не міг сказати нічого. Воно й справді було чудне. В товаристві винявши одного всі були то Країнції, то Хорвати (сих було чоловіка три), між тим завше говорили вони між собою по німецьки. Видно було, що по країнськи їм говорити трудно. Я нарочне просив їх говорити при мині по свойому, щоб привчити ухо до їх говору, але вони все збивались на німецьку мову, а два з них мені просто сказали, що говорити по свойому дальш не можуть. Розуміти, що Хорутанин (чи як він себе зве: Країнець) говорить, тим труднійше, що він проковтує цілі склади. Написане, те що він говорить, можна ще сяк-так розуміти тому, що знає сербсько-хорватську мову, але

до бесїди треба дуже прислухувати ся, тай то иноді не второпаєш. Під кінець сього дня я вже трохи звик до їх способу бесїди і більшу половину того, що вони говорили, розумів.

Мене дивувала умілість челядників говорити про всяку свою річ докладно й розумно. Про писанє книжок мабуть вони мало думали й через те сперечались зі мною і відстоювали очевидну неправду. В своїх же дїлах вони все розуміли добре і не були новиками.

— У нас тепер дїло з заробітками стоїть добре, — говорив менї Івіч. — Попереду ми приймали від хазяїна багато меньше того, що беремо тепер. Бувало як ми кажемо, щоб нам хазяїн підбільшив плату, то він сперечав ся, одговорював, що не може платити більше. Ну, не може, — а через кілька років, гляди, будує собі хату на кілька поверхів! І не диво. Він за підшитє чобіт брав 4 зр., а челядникови давав 2 зр., — друга половина оставалась йому за те, що називаєть ся хазяїном! Розміркували ми собі добре сю річ і зговорили ся всї: заздалегідь іще перед сьвятами одкладати гроші, а як назбираєть ся багато роботи, зажадати висшої плати. Надійшли сьвята, ми обрахувались із хазяїнами і сказали, що ми

дуже покривджені і не можемо так дешево робити. Хазяїн нічого, не сперечаєть ся, — кождий думав перенимати собі челядника від другого хазяїна. От і кличе він нашого спільника: „Приходь“, каже до мене робити“. — „Добре“, одмовляє той, „чому ні!“ „Тільки“,каже, „дай менї висшу плату“. Хазяїн не дає, — надїєть ся ще другого дістати, дешевшого. Так куди! не сунеть ся, — все одна ціна. Бачить хазяїн, що тут не переливки: всї хочуть підвишки, а робота стоїть, присилувати робити нїхто нас не може, дає нам цїну яку ми поставили. Але ми не дурні, — зараз списали т а к с у й кажемо: підем робити по тій цїнї, коли підпишете таксу. Їм нїчого не оставалось, як тільки підписати. І тепер ми робим по тій цїнї, яка нам потрібна.

Не тільки Ївіч, а й иньші менї розказували, як і що вони роблять. Менї тільки приходилось дивувати ся, як вони до всього того дійшли.

Після вечері, за якою ми просиділи до 11 години, пішли ми в пивоварню аж на краю города. Велика саля була повна народу. Ми найшли тільки оден вільний столик, за яким і помістились. Здавало ся, що всї тут були між собою знайомі; розмовляли оден із одного кінця

салї, другий з другого. З за одного стола вийшло кілька чоловіка, стали на салї й проспівали „Напреј застава славе“ (наперед хоругов слави), опісля „Бівалі Чехове“. Иньші їм плескали, хвалили. По всій салї розійшлась чутка, що тут є Рус, і до мене підійшло кілька тутешних робітників діла „поновленя народности“ і заговорили про війну, про Росію. Літерати всю свою надію покладали на Росію.

— Та на кого ви там надієтесь: чи на царя, чи громаду й яку, чи на Аксакова з К-о, чи на кого иньшого?— питав я. А вони менї все твердили, що вони надіють ся на Росію і що вона допомогла би їх ділови поновленя народности. Я пригадув їм майський (1876) указ царя російського, котрим заборонена наша, українська мова в Росії. — Таке, кажу було би і з вашою народностею! Замість чого другого літерати сказали менї, що такого указу нїколи не було тай бути не може. Звернув я розмову на їх письменність. Куди тобі! — бач, конечно так треба, — треба приближувати язик до всеславянського, а то всї понїмчать ся. Я для приміру вказав на робітників, що читають нїмецькі книжки, а своеї нї одної, тим більше, що й нема на країнському нїчого

путнього й цікавого хоч трохи розумному чоловікови. Моя мова їм дуже не вподобалась і всї вони не попращавшись навіть зі мною, розійшлись. А я з челядниками розстав ся вже перед сьвітом й не спавши поїхав у Загреб.

З М І С Т:

Оповістка.

„Українсько-руська Видавнича Спілка“ видала доси отсі книжки:

В першій серії:

		Ціна в короновій вал.
1.	**С. Ковалів.** Дезертир і иньші оповіданя . . .	1·60 К.
2.	**Іван Франко.** Поеми.	1·60 „
3.	**О. Кобилянська.** Покора і иньші оповіданя .	1·40 „
4.	**Ґю де Мопасан.** Дика пані і иньші оповіданя	1·30 „
5.	**І. Франко.** Полуйка і ин. борисл. оповіданя	1·40 „
6.	**Н. Кобринська.** Дух часу і иньші оповіданя .	1·60 „
7.	**Кнут Гамсун.** Голод, роман	2·20 „
8.	**Леся Українка.** Думи і мрії. Поезиї . . .	1·60 „
9.	**С. Ковалів.** Громадські промисловці, опов. .	1·60 „
10.	**Уілліям Шекспір.** Гамлет, принц данський	1·80 „
11.	**Генрик Понтоппідан.** Із хат. Оповіданя .	1·40 „
12.	**Богдан Лепкий.** З житя. Оповіданя.	1·20 „
13.	**Ґергарт Гауптман.** Візник Геншель	1·60 „
14.	**М. Коцюбинський.** В путах шайтана. Оповід.	1·60 „
15.	**У. Шекспір.** Приборкана гоструха	1·40 „
16.	**Панас Мирний.** Лихі люди	1·40 „
17.	**В. Короленко.** Судний день	1·20 „
18.	**У. Шекспір.** Макбет	1·60 „
19.	**К. Ґуцков.** Уріель Акоста	1·40 „
20.	**У. Шекспір.** Коріолян	1·80 „
21.	**М. Яцків.** В царстві сатани	1·60 „
22.	**Панас Мирний.** Морозенко	0·90 „
23.	**Лесь Мартович.** Нечитальник.	1·60 „
24.	**М. Коцюбинський.** По людському, ...	2·00 „
25.	**В. Оркан.** Скапаний сьвіт, драма	1·00 „
26.	**Василь Стефаник.** Дорога, новелї	1·60 „
27.	**У. Шекспір.** Юлій Цезар	1·60 „
28.	**Л. Толстой.** Відроджене, (3 томи)	3·60 „
29.	**К. Гавлїчек-Боровский.** Вибір поезий. . .	1·60 „
30.	**Ф. Заревич.** Хлопська дитина	1·80 „

31. **І. Франко.** Коваль Бассім . . . . 1·60 К.
32- **У. Шекспір.** Антоній і Клеопатра . . . . . 1·80 „
33. **Е. Тимченко.** Калевала. . . . . 3·00 „
34. **О. Катренко.** Пан Природа і ин. оповіданя . 1·40 „
35. **У. Шекспір.** Багато галасу з нечевля . . . 1·60 „
36. **Іван Франко.** Сім казок, новелї . . . . . . 1·40 „
37. **Сидір Воробкевич.** Над Прутом, поезиї . . 1·60 „
38. **Уілліям Шекспір.** Ромео і Джульєта. . . 1·80 „
39. **К. Сроковський.** Оповіданя . . . . 1·40 „
40. **А. Кримський.** Пальмове гилля, (3·00) . . 2·00 „
41. **О. Кониський.** Молодий вік Макс. Одинця . 2·00 „
42. **Ґю де Мопасан.** Горля́ і иньші оповіданя . 1·30 „
43. **В. Кравченко.** Буденне житє. Оповіданя . . 2·00 „
44. **Уілліям Шекспір.** Король Лір . . . . . . 1·80 „
45. **Д. Лукіянович.** За Кадильну, повість . . . 3·00 „
46. **Г. Гайне.** Подорож на Гарц . . . . 1·20 „
47. **І. Франко.** Захар Беркут (брош. 1·20) К. опр. 1·60 „
48. **У. Шекспір.** Міра за міру. . . . . 1·40 „
49. **М. Коцюбинський.** Поєдинок і ин. опов. . . 2·00 „
50. **О. Стороженко.** Марко проклятий, поема . . 1·40 „
51. **С. Ковалїв** Риболови. . . . . 2·00 „
52. **Марко Вовчок.** Народнї оповіданя. т. І. (1·60) 2·00 „
53. **П. Мирний.** Серед степів. Оповіданя . . . . 3·00 „
54. **Е. Ярошинська.** Перекиньчики . . . . 2·60 „
55. **В. Винниченко.** Повісти й оповід. . . . . 3·00 „
56. **Л. Мартович.** Хитрий Панько . . . . 1·50 „
57. **В. Вересаєв.** Записки лїкаря . . . . 3·00 „
58. **М. Вовчок** Народнї оповіданя Т. ІІ. (1.60) . 2·00 .
59. **М. Ґорький.** Мальва і инші опов . . . . . 2·50 „
60. **М. Дерлиця.** Композитор і инші опов. . . . 2·00 „
61. **Ю. Заєр.** Леґенди. . . . . 2·40 „
62. **А. Чехов.** Змора і инь. опов. . . . . 2·40 „
63. **Н. Кобринська.** Яезя і Катруся та инь. опов. 1·80 „
64. **Д. Лукіянович.** Від кривди, повість . . . . 2.00 „
65. **А Чайковский.** Оповіданя. . . . . 2·00 „
66. **Марко Вовчок.** Народнї оповіданя т. Ш. . 3·80 „
67—68. **І. Левицький.** Хмари. . . . . 4·80 „
69—70. **Е. Золя.** Жерміналь . . . . 6·00 „
71. **О. Маковей.** Оповіданя . . . . 3·00 „

72. **І. Франко.** На лоні природи. . . . . 3·60 К.
73. **Кароль Кавцкі.** Народність і її початки (0 60) 1·00 „
74. **Фр. Енґельс.** Людвік Фаєрбах. . . . (0·50) 0·90 „
75. **Фр. Енґельс.** Початки родини. . . . (1·50) 1·90 „
76. **Ш. Сеньобо́.** Австрия в XIX столїтю (0·80) 1·20 „
77. **В. Будзиновський.** Хлопська посїлість (2·00) 2·40 „
78. **К. Флямаріон.** Про небо . . . . . . (2·00) 2·40 „
79. **М. Драгоманів.** Переписка (вичерпано) . . 1·80 „
80. **С. Степняк.** Підземна Росия . . . . . (3 00) 3·40 „
81. **Адріян.** Аґрарний процес у Добростанах (1·00) 1·40 „
82. **Г. Тен.** Фільософія штуки . . . . . (1·00) 1·40 „
83. **Дж. Інґрем.** Історія політ. економії . . . . 4·00 „
84. **Е. Ферріср.** Дарвінїзм. . . . . (1·30) 1·70 „
85. **Й. Конрад.** Національна економія . . . . . 2·30 „
86. **В. Стефаник.** Моє слово, оповіданя . . . . . 4·00 „

Приготовляють ся до друку або друкують ся: І. Франко, Boa Constrictor; Шірер, Історія Жидів; Б. Лепкий, Оповіданя; М. Коцюбинський, У грішний сьвіт, оповіданя; В. Винниченко, Оповіданя; Стороженко, Історія середновіч. лїтератур; Рамбо, Історія французької революції; Карєєв, Фільософія історії; Вундт, Проблеми фільософії.

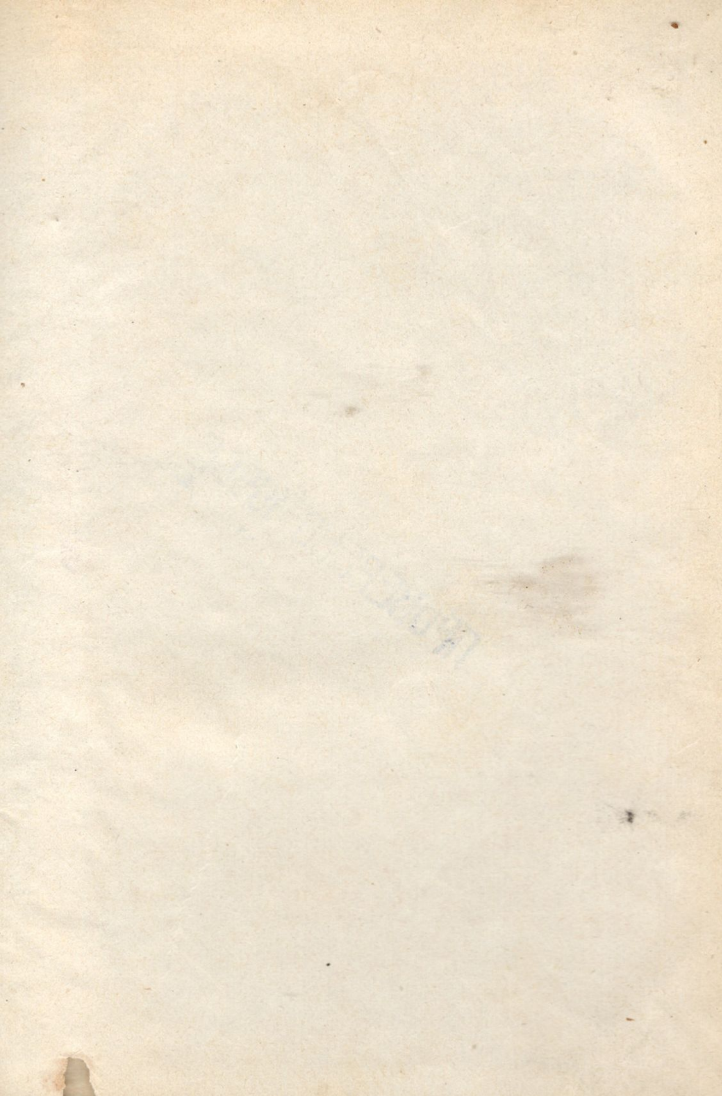
Книжки під чч. 73—84 друковані в давній другій серії (Науковій Біблїотецї). Цифри в скобках подані за брошуровані примірники.

У другій серії „Лїтературно-Науковій Біблїотецї“ вийшли:

Цїна в короновій вал.

1. **М. Грушевський.** Б. Хмельницький . . . . 0.20 К.
2. **Курцій Руф.** Фільотас . . . . 0·20 „
3. **В. Наумович.** Величина звіздяного сьвіта. . 0·15 „
4. **Панас Мирний.** Лови . . . . 0·06 „
5. **І. Пулюй.** Непропаща сила . . . . 0·20 „
6. **М. Грушевський.** Бех-Аль-Джуґур. . . . . 0·10 „
7. **І. Раковський.** Вік нашої землї . . . . . 0·10 „
8. **А. Чехов.** Каштанка . . . . 0·15 „
9. **М. Драгоманів.** Мик. Ів. Костомарів . . . 0·15 „

10. **Е. Золя**. Напад на млин . . . . 0·20 К.
11. **І. Пулюй**. Нові і перемінні звізди . . . . . 0·15 „
12. **Г. Квітка**. Маруся . . . . 0·50 „
13. **М. Левицький**. Умова для селян. спілок . 0·20 „
14. **П. Куліш**. Орися. . . . . 0·06 „
15. **М. Кистяковська**. Іван Гус . . . . 0·20 „
16. **О. Стороженко**. Оповіданя. І. . . . . 0·20 „
17. **В. Барвінський**. Досліди з поля статистики 0·20 „
18. **В. Короленко**. Ліс шумить . . . . 0·20 „
19. **І. Франко**. Шевченко в польській рев. леґенді 0·40 „
20. **В. Гіґо**. Кльод Ґе . . . . 0·25 „
21. **Е. Еґан**. Руські селяни на Угорщині . . . 0·25 „
22. **П. Мирний**. Лихий попутав . . . . 0·40 „
23. **А. Д. Уайт**. Розвій ґеоґрафічних поглядів. . 0·30 „
24. **Ів. Франко**. Украдене щасте . . . . 0·50 „
25. **С. Єфремов**. Національне питанє в Норвеґії 0·30 „
26. **П. Ніщинський**. Гомерова Іліяда (1 пісня) . 0·30 „
27. **М. Драгоманів**. Два учителї . . . . 0·40 „
28. **Е. Золя**. Повінь . . . . 0·30 „
29. **С. Томашівський**. Київська козаччина 1855 р. 0·10 „
30. **П. Ніщинський**. Гомерова Іліяда (2 пісня) . 0·35 „
31. **Т. Масарик**. Ідеали гуманности . . . . . . 0·35 „
32. **Люкіян**. Юпітер у клопотах . . . . 0·30 „
33. **М. Костомарів**. Письмо до ред. „Колокола“ 0·20 „
34. **М. Гоголь**. Вій... . . . . 0·40 „
35. **І. Раковський**. Вулькани . . . . 0·20 „
36. **Ґ. Фльобер**. Іродіяда . . . . 0·30 „
37. **О. Терлецький**. Москвофіли й народовці . 0·30 „
38—39. **І. Турґенєв**. Ася . . . . 0·40 „
40. **Л. Боровиковський**. Маруся. . . . . 0·25 „
41—42. **Данте Аліґєрі**. Пекло, пісня I—X . . . 0·40 „
43—45. **В. Олехнович**. Раси Европи . . . . . 0·70 „
46—48. **Л. Толстой**. Крайцерова соната . . . . 0·90 „
49—50. **О. Бодянський**. Українські казки . . . 0·50 „
51. **Е. Золя**. Смерть Олівіє Бекайля . . . . . . 0·25 „
52. **А. Уайт**. Розвій астроном. поглядів . . . . 0·45 „
53. **П. Ніщинський**. Гомерова Іліяда (3 пісня) . 0·25 „
54. **А. Міцкевич**. Лист до гал. приятелів . . . 0·45 „
55—56. **Л. Толстой**. Смерть Івана Іліча . . . . 0·55 „

Харьковская общественная библиотека
Уставъ утвержденъ М.В.Д. 16 Iюля 1884 г.

